

Tartu Ülikool
Semiootika osakond

Andre Uibos

MALE KUI KULTUURITEKSTI JÕUJOOINI EUROOPALIKUS KULTUURIS

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Andreas Ventsel

Tartu 2016

Olen bakalaureusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Andre Uibos

(allkiri)

.....

(kuupäev)

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. Male kui kultuuriteksti interakteerumiskord teiste kultuuritekstidega	6
1.1. Mõiste 'interaktsioon' kasutamisest.....	7
1.2. Maleteksti interakteerumiskorra struktuuritasandid.....	9
1.3. Maleteksti interakteerumiskorra mudelis kajastuvatest suhetest seoses tähendusloomega.....	11
1.3.1. Horisontaalne, ühetasandiline suhe maleteksti interakteerumiskorras.....	12
1.3.2. Kolmetasandiline vertikaalne interaktsioon.....	13
1.3.3. Märkusi tasandite hierarhilisusest	13
1.4. Maleteksti tähendusloomest ja tõlkest	14
1.5. Metodoloogilise raamistiku kokkuvõtteks	16
2. Maletekst interaktsioonis euroopaliku kultuuritekstiga kui semiosfääriga.....	17
2.1. Maleteksti konnotatsioonid euroopalikus kultuuriruumis.....	18
2.2. Maleteksti enesekirjeldusest Euroopas uusajal	19
3. Maletekst interaktsioonis rahvusliku tekstiga Ida-Euroopa ja Venemaa näitel	22
3.1. Malemängu staatuse kujunemisest Venemaal 19. saj kolmandal veerandil ja 20. saj esimesel veerandil	23
3.3. Venemaa ja Ida-Euroopa esiletõus rahvusvahelises males	25
3.4. Maletekst ja Venemaa rahvusliku enesemääratluse alltekstid – intellektuaalsus ja revolutsioonilisus	27
3.4.1. Male ja Vene intellektuaalid	27
3.4.2. Male ja revolutsioonitegelased.....	29
3.5. Maletekst ja Vene rahvusliku enesemääratluse alltekst – Vene ja hilisem Nõukogude male koolkond	31
4. Maletekst interaktsioonis partikulaarsete tekstidega.....	36
4.1. Maletekst interaktsioonis sporditekstiga	37
4.2. Male interaktsioonis ideoloogiateksti ja poliitikatekstiga.....	39
Kokkuvõte	45
Summary	47
Kasutatud kirjandus.....	49

SISSEJUHATUS

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks on analüüsida male kui kultuuriteksti tähendustumist euroopalikus kultuuritekstis ja kaardistada maleteksti jõujooned euroopalikus kultuuris. Analüüsi teoreetiliseks raamistikuks on Juri Lotmani teooria tekstist kui kultuuri konstitueerivast konstrukstist. Käesoleva teksti autori seminaritöös „Malet ja keelt kõrvutavate kontseptsioonide analüüs“ analüüsiti samuti malemängu, kuid teise, lingvistilise nurga alt. Siinne töö võtab vaatluse alla male kui kultuuriteksti teiste kultuuritekstide foonil. Vaatluse all olevad kultuuritekstid, millega maletekst interakteerub, on kõrge abstraktsiooniastmega uusaegne euroopalik kultuuritekst (käesoleva töö kontekstis semiosfäär), madalama abstraktsiooniastmega euroopaliku kultuuriteksti osised, milleks on Vene ja Ida-Euroopa kultuuritekstid ja partikulaarsed kultuuritekstid, milleks on poliitikatekst, ideoloogiatekst ja sporditekst.

Käesolev töö pakub mudelit kirjeldamaks maleteksti interakteerumist teiste kultuuritekstidega alapeatükis 1.2. Nimetatud mudel pakub struktuuri, mis võimaldab male kui kultuuriteksti dünaamikat silmas pidades seda võimalikult adekvaatselt analüüsida. Mainitud mudel hõlmab endas lotmanliku tekstiteooria raamistikku. Alapeatükis 1.1. selgitatakse interaktsiooni mõiste kasutuselevõttu kommunikatsiooni asemel ja Roman Jakobsoni dominandi mõiste kasutamist käesoleva töö raames. Töö eesmärk on tuua välja male kui kultuurifenomeni võimalikud tähendustumise viisid kultuuris ning lahata maleteksti tähendustumise protsessi. Maleteksti analüüsis on lähtutud maleajalugu käsitlevatest allikatest ja iseloomustades maleteksti erinevaid tähendustumisviise on toodud välja võimalikult selgeid näiteid maleajaloost. Maleteksti

kirjeldamisel on püütud kaardistada maleteksti tähendusvälja ning kirjeldamisel on arvestatud maleteksti kui dünaamilise kultuuriteksti tähendusliku mitmepalgelisusega.

Malemängul on olnud euroopalikus kultuuriruumis alates 15. sajandist iseäralik roll. Töö keskendub maletekstile eelkõige 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses, mil malemäng saavutas euroopalikus kultuuris laialdasema populaarsuse. 19. saj lõpu kontekstis sattus malemäng dialoogi rahvusluse-, poliitika-, ideoloogia- ja sporditekstidega. Male kui kultuuritekst hakkas olema konstituendiks nii uusaegsele euroopalikule kultuuritekstile kui ka selle alltekstidele. Käesoleva töö 2. peatükis piiritletakse euroopalikku kultuuriteksti ja seletatakse lahti, kuidas tekib maleteksti esmane kodeeritus interaktsioonis uuseuroopaliku kultuuritekstiga. 3. peatükis käsitletakse lähemalt euroopaliku kultuuriteksti alltekstideks olevate Vene ja Ida-Euroopa kultuuritekstide seotust maletekstiga. Ideoloogiatekst, poliitikatekst ja sporditekst aktualiseerusid 19. sajandi lõpus euroopalikus kultuuritekstis – käsitletakse ka nende tekstide interakteerumist maletekstiga (4. peatükis). Käesolev töö ei keskendu maleteksti seesmistele omadustele, mille hulka kuuluvad maletooria areng, maletajate kui malepraktika kultuuri kandjate omavaheline interaktsioon jne.

Töö eesmärgi kõrval kaardistada male kui kultuuriteksti jõujooni euroopalikus kultuuritekstis, võib välja tuua järgmised hüpoteesid, mida argumenteeritakse töö uurimuslikus sisus (peatükid 2, 3, 4): a) maletekst omab grammatikat, mis interpreteerib euroopaliku kultuuriteksti ja selle osiste generatiivset grammatikat, b) maletekst on osade euroopaliku kultuuriteksti alltekstidega (nt poliitika-, ideoloogia-, ja sporditekstiga) interakteerudes generatiivse grammatika kandja ja nimetatud kultuuritekstid interpretatiivse grammatika kandjad. Töö üldist argumentatsiooni järgides saab väita, et maletekst on euroopalikus kultuuritekstis ja selle alltekstides kindlaid, kuid erinevaid funktsioone omav kultuuritekst. Maleteksti kui kultuuriteksti analüüsid on võimalik tuua valgust ka muudele kultuuriprotsessidele, mis euroopalikus kultuuritraditsioonis aset on leidnud.

1. MALE KUI KULTUURITEKSTI INTERAKTEERUMISKORD TEISTE KULTUURITEKSTIDEGA

Käesoleva peatüki eesmärgiks on luua üldine struktuur, mis kirjeldab male interakteerumist teiste kultuuri valdkondadega tuginedes Juri Lotmani teooriale tekstist kui kultuuri konstitueerivast konstruktist.

Heuristilises mõttes on kasulik male kui kultuuriteksti interakteerumiskorda määratledes võtta alguspunktiks maleteksti seosed laiemate kultuuritekstidega ja seejärel liikuda partikulaarsete kultuuritekstide poole. Siinkohal peab silmas pidama, et sellist loogiliselt tinglikku alguspunkti ei ole mõeldud võtta empiirilise reaalsuse pähe (Lotman 1999: 141). Käesolevas peatükis esitletav interakteerumiskorra struktuur on n-ö staatiline läbilõige erinevate kultuuritekstide dünaamilisest suhestuskorrast. Seega võib etteruttavalt väita, et tegelik maleteksti avaldumine seoses mõne kultuuritekstiga on tunduvalt ambivalentsem kui käesolev töö seda modelleerida võimaldab; seda eelkõige põhjusel, et paratamatult hõlmab mingilgi viisil kontsentreeritud lähenemine mis tahes kultuurinähtuse mudeldamisele selle isoleerimist kultuurikonteksti loomulikust koodilisest mitmekesisusest. Tasandite määratlemisel, mis konstitueerivad maleteksti interakteerumist teiste kultuuritekstidega, kasutatakse ka 'objekti' ja 'subjekti' dihhotoomiat (laias laastus kummalegi vastavalt 'generatiivsete' ja 'interpretatiivsete' aspektide omistamisega), mille eesmärk on tuua modelleeritavas interakteerumiskorras välja tõlgendaja-teksti positsioon konkreetsetel juhtudel, luues bipolaarse interakteerumiskorra struktuuri. Generatiivse ja interpretatiivse grammatika kandjate eraldi välja toomine (mudelis, mille leiab alapeatükist 1.2.) aitab iseloomustada mõjutendentse erinevate tekstide

vahel, sh ka kultuurilise maleinformatsiooni teket. Mõjutendentside all mõeldakse siinkohal näiteks juhtu, kus mingi kultuuritekst on generatiivse grammatika kandja rollis ning seega *mõjutab* interpreteerivat maleteksti seesmist korrastatust viisil, et maletekst hõlmab endasse *uue* grammatika ning artikuleerub selle kaudu mingisuguses uues tekstuaalse pingestatuse olukorras. Säärane generatiivse grammatikaga teksti mõju interpretatiivse grammatikaga kandjale on vähemal või suuremal määral mõlemapoolne, kuid eelnevalt kirjeldatu lubab rääkida, kumb tekst astub kumma teksti suhtes dominandi rolli, ja selle määratlemine on heuristiliselt vajalik, et rääkida maleteksti jõujoontest mingisuguste laiemate kultuuritekstide foonil või vastupidi, tuua välja juhte, mil maletekst kannab mingisuguse konkreetse teksti seesmises grammatilises korrastatuses dominandi rolli.

Järgnevates alapeatükkides määratletakse maleinformatsiooni ringluse bipolaarset struktuuri tuginedes Roman Jakobsoni klassikalise kommunikatsioonimudeli dihhotoomsele struktuurile. 'Teksti' mõistetakse töö vältel kui teatavat suletut ja eneseküllast maailma. Objekti rollis olevale tekstile on omistatavad generatiivsed aspektid, subjektile interpretatiivsed aspektid.

1.1. Mõiste 'interaktsioon' kasutamisest

Intertekstuaalseid suhteid on käesolevas töös iseloomustatud eelkõige kui 'interaktsioone'. Interaktsiooni mõistet tuleb töö raames mõista laiemana kui kommunikatsiooni – interaktsiooni *eesmärk* võib olla kommunikatsioon, kuid ei pea olema. Samuti on interaktsiooni mõiste sissetoomisega 'kommunikatsiooni' asemel maleteksti ja teiste kultuuritekstide interakteerumist iseloomustav mudel (töös kasutatakse ka mõistet 'maleteksti interakteerumiskord') vabastatud klassikalise kommunikatsiooniteooria antipluraalsusest. Töös käsitletavaid seoseid kultuuritekstide ja maleteksti vahel ei ole adekvaatne modelleerida kasutades transmissioonilisi kommunikatsioonitüüpe, sest see raskendaks oluliselt maleteksti

interakteerumise kirjeldamist erinevate kultuuritekstidega. Samuti ei ole maleteksti interakteerumise modelleerimises kasulik tugineda disseminatiivsele kommunikatsiooniteooriale, mis küll lubaks rääkida vastuvõtjast kui laiast heterogeensest publikust (sh ilma tagaside aktuaalsuseta), kuid saatja ainsus oleks sellegipoolest probleemiks. Maletekst interaktsioonis erineva abstraktsiooniastmega kultuuritekstidega on juhiti erinev.

Teiseks, ehk isegi suuremaks argumendiks interaktsiooni mõiste kasutamisele on sõnumi kui keskse kontseptsiooni kaotamine. Käesolev töö ei tegele sõnumiga kui kahe omavahel orgaanilises seoses oleva teksti suhestatuse määratlemise ja kirjeldamisega. Sõnumit tuleks lugeda, olles lotmanliku tekstiteooria raamistus, kui tekstuaalset nähtust, siinse töö eesmärk aga ei ole maleteksti poolt väljastavate sõnumite kaardistamine, vaid maleteksti interakteerumise kirjeldamine teiste kultuuritekstidega. Sõnumi kontseptsiooni väljajätmine lubab ka vältida osapoolte määratlemist 'saatjaks' ja 'vastuvõtjaks', mis oleksid selle töö raames üleliigsed markerid. Saatja ja vastuvõtja kontseptsioonide tinglikuks vasteks on siin töös n-ö kahe teksti omavahelise mõju vektoriseerimine (ehk näitlikustamine, kumb tekst astub teise teksti suhtes dominandi rolli, sh vektoriseerimine iseloomustab genereeriva grammatikaga teksti mõju interpreteeriva grammatikaga kandjale), mis tegeleb aga eelkõige interaktsioonis olevate tekstide kas generatiivsete või interpretatiivsete aspektide (peaasjalikult grammatikate) lahtimõtestamisega. Käesolev töö ei ürita kummutada seisukohta, et interaktsiooni võib pidada heuristilisel vajadusel kommunikatiivseks nähtuseks, sest toimub kahe teksti vaheline infovahetus, mis tähendab kummalegi tekstile mõlemapoolset koodide lisamist.

1.2. Maleteksti interakteerumiskorra struktuuritasandid

Käesoleva alapeatüki ülesanne on pakkuda mudel, mis iseloomustab viise, mis moodi interakteerub maletekst kõige üldisemas mõttes semiosfääris (mõista kui teatud viisil piiritletud, kõrgeima abstraktsiooniastmega kultuuriteksti) paiknevate erinevate tekstidega erinevatel tasanditel. Mudeli ülesanne on näitlikustada, millises järjekorras teksti ontoloogiat silmas pidades maletekst muude kultuuritekstidega interakteerub. Järjekord kui selline on vajalik eelkõige heuristilistel eesmärkidel. Et aru saada, mis tähendust kannab maletekst interaktsioonis mõne partikulaarse, madala abstraktsiooniastmega tekstiga, tuleb olla eelnevalt lahti mõtestatud, kuidas maletekst interakteerub kõrge abstraktsiooniastmega tekstiga, antud töös siis uusaegse Europotsentristliku kultuuritekstiga (käesolevas töös kasutatakse selle markeerimiseks ka lihtsustatud mõistet 'euroopalik kultuuritekst'). Järgmiseks toob autor välja kolmetasandilise struktuuri (maleteksti interakteerumiskorra struktuuri), mis võimaldab võtta tinglikult kokku maleteksti tähendusloome erinevad strateegiad semiosfääris. Pakutavat struktuuri ei ole siinkohal kasulik vaadelda kui jäika mudelit, vaid silmas peab pidama teksti põhimõttelist dünaamilist loomust. Mudeli ülesanne on ka toonitada intertekstuaalsete suhete *mitmeplaanilisust*. Töö vältel käsitleb autor kõigil kolmel tasandil toimuvatele interaktsioonidele omaseid aspekte, tuues välja näiteid maleajaloost. Viimane võimaldab siis kaardistada maleteksti jõujooni euroopaliku kultuuriteksti ja selle alltekstide foonil.

- 1) Uusaegne euroopalik kultuuritekst : maletekst
- 2) Uusaegse euroopaliku kultuuri alltekst (uusaegse euroopaliku kultuuriteksti järgmine konkretiseerimisaste) : maletekst
- 3) Maletekst : partikulaarne tekst (nt poliitikatekst, sporditekst, ideoloogiatekst)

Eelpool välja toodud kolmes tekstipaaris asub esimene paariline generatiivset grammatikat, teine interpretatiivset grammatikat kandva teksti rollis. Interaktsioonist tulenev tähendusväli (kui interaktsioonist tekib uus tekst, siis selle tähendusväli) sõltub eelkõige autori arvates generatiivse grammatika kandjast, ehk konkreetsete interaktsioonide (tekstuaalne) artikulatsioon kannab endas generatiivse grammatika kandja päritolu dominanti (Jakobson 1981: 751) (vt veel ptk 1.1).

Lahti seletatuna kannavad esimesel kahel juhul generatiivset grammatikat Euroopa kultuuritekst ja selle mõni alltekst (nt Vene kultuuritekst) ning nendega suhestatuna kannab maletekst interpretatiivset grammatikat. See tähendab, et maletekst asub kummagi kultuuriteksti suhtes interpreteerivasse, subjekti rolli – maleteksti kaudu avalduvad kummalegi kultuuritekstile omased grammatikad. Dominantideks oleks eelmainitud artikulatsiooni olukorras seega kultuuritekstid, mis pakuvad grammatikat maleteksti mõistmisele (võib öelda, Euroopa või Vene kultuur omab endas malet, mitte ei ole male Euroopa või Vene kultuuriruum). Samuti võib välja tuua, et nähtavasti oleks selline olukord võimatu, kus malemäng oleks tekkinud Euroopasse ja Venemaale ilma, et kumbki kultuuriruum oleks omanud (võimaldanud pakkuda) grammatikat, mis üldse lubab malemängule mõne rolli juba toimivas kultuuris omistada. Viimasel, kolmandal juhul on aga just maletekst generatiivse grammatika kandja rollis ja mõni muu, veel kõrgema konkretiseerimisastmega kultuuritekst, kui esimesel kahel juhul, on interpretatiivse grammatika kandja rollis. Kolmas tasand lubab seega käsitleda juhte, mil maletekst interakteerub mingi kultuuritekstiga viisil, kus antud kultuuritekst tõlgitseb, lähtub pigem maleteksti loodavast grammatikast kui vastupidi. Toon näitena olukorra, kus maletekst interakteerub poliitikatekstiga. Maletekst, omades ja pakkudes grammatikat, mis näeb ette näiteks mingit tüüpi heitlust kahe osapoole vahel ja võitjapoole intellektuaalset üleolekut, kaasatakse sporditeksti, kus siis maleteksti kasutatakse sporditeksti laiendamises, toimimises. Maletekst säilitab sellisel juhul aga oma autonoomse tähendusloome - malet saab alati mängida olenemata sellest, kas Eesti Maleliit seda rahastab. Esimest kahte tüüpi illustreeriva näite jätkuks võib tuua sarnase väite, et näiteks mitte sport ei ole male, vaid male on sport.

Maleteksti tuleb mõista eelpool välja toodud struktuuri silmas pidades kui juba seesmiselt pingestatud nähtust, maletekstile omane info tekib ka immanentselt, teksti seesmisest heterogeensusest tingituna (partii teke, selle autorluse kahesus). Eelnevalt pakutud mudel lubab väljendada, millises *intertekstuaalse* pingestatuse olukorras artikuleeruvad mis tüüpi tähendused (olgu öeldud, et käesoleva töö ülesandeks ongi maleteksti ambivalenttsuse, tähendusliku pluraalsuse struktureeritud esitamine).

Kirjutan veel selgituseks, mis tüüpi interaktsioone ülaltoodud mudelis eristada saab. Interaktsioon toimub erinevate tekstide vahel järgides kahte põhimõtteliselt erinevat strateegiat:

- a) Horisontaalne interakteerumisstrateegia: kahe teksti interaktsioon kui generatiivse teksti suhe interpretatiivse tekstiga. Sealjuures on interaktsioonist tekkinud tähendus defineeritud eelkõige generatiivse teksti grammatika kaudu, mis määratleb ära ka ta tekstuaalse kuuluvuse konkreetsel artikulatsioonil.
- b) Vertikaalne interakteerumisstrateegia: interaktsioon kui erinevate struktuuritasandite vaheline suhestatus.

Maleteksti interakteerumiskorras kajastuvatest teistest suhetest seoses tähendusloomega on täpsemalt kirjas järgmises alapeatükis.

1.3. Maleteksti interakteerumiskorra mudelis kajastuvatest suhetest seoses tähendusloomega

Käesolev peatükk selgitab, mis viisil käesoleva töö raames tähendust, tähendusloomet ja selle artikulatsiooni mingi konkreetse intertekstuaalse pingestatuse olukorras mõista. Käsitlust leiavad erinevad relatsioonid, mis konstitueerivad maleteksti interakteerumiskorda ning mis viisil saab neid relatsioone kasutades tähendusest rääkida. Siiani on autor vaid põgusalt puudutanud tähenduse mõistet, mis ei luba aga

väita, et tähendus omab antud töös marginaalse mõiste rolli. Samuti püüab pakutav mõistestik vältida olukorda, kus tähendusega kaasneb alati 'uus tekst', või mõtestatuna viisil, et tekstide omavahelises kommunikatsioonis on 'sõnum', mis võimaldab end uueks tekstiks olema (vt 1.2.).

Maleteksti interakteerumiskorra raamistikus on tähendustumist võimalik kõige üldisemas mõttes mõista kui intertekstuaalse pingestatuse olukorra artikulatsiooni. Tähendustumist on võimalik vaadelda kahel juhul: horisontaalse, ühetasandilise suhtena ja vertikaalse kolmetasandilise suhtena.

1.3.1. Horisontaalne, ühetasandiline suhe maleteksti interakteerumiskorras

Horisontaalse, ühetasandilise suhtega maleteksti interakteerumiskorras on tegemist dihhotoomse mudeliga, mis iseloomustab maleteksti esmast interaktsiooni. Esmane interaktsioon lubab rääkida esmasest kodeeringust kui tähendustumise eeldusest intratasandilises interaktsiooniprotsessis. Igal tasandil toimub käesolevas töös erinevat tüüpi esmane interaktsioon ja sellest tulenev maleteksti ja interaktsioonis oleva teksti kodeering. Interakteerumiskorras on 1. ja 2. juhul maletekst interpreteeriva grammatika kandja ehk subjekti rollis, 3. juhul, maleteksti interakteerumise korral partikulaarsete tekstidega, asetub maletekst aga objekti rolli. Säärane maleteksti positsiooni muutus interaktsioonikorra mudelis on tingitud sellest, et käesolev töö keskendub 3. juhul maleteksti *kontekstuaalsele, grammatikat pakkuvale rollile* selle interakteerumises partikulaarsete euroopaliku kultuuriteksti alltekstidega (nt poliitika-, spordi-, ja ideoloogiatekstidega). Säärane horisontaalne modelleering lubab rääkida tähendumisprotsesside (intertekstuaalsest pingestatusest tingitud artikulatsioonide) puhul eelkõige mõjutendentsidest. Paratamatult on võimaliku tähenduse teke mõjutatud nii objekti- kui subjektiteksti grammatikatest (lotmanliku tekstiteooria järgi on tähendus tekstuaalse nähtusena topeltkodeeritud), kuid heuristilise võttena on siiski kasulik määratleda ära, kumma teksti grammatika võib asuda dominandi rolli, mille kaudu siis

mõnda konkreetset tähendustumist mõista. Säärane tekstide analüüsi viis on loogiliselt põhjendatud, sest tähendus on objektiks olevast tekstist sõltuv viisil, kus see loob võimalikule tähendusele ontoloogilise aluspõhja (esmase kodeerituse, grammatika).

1.3.2. Kolmetasandiline vertikaalne interaktsioon

Kolme maleteksti interaktsioonikorras väljatoodud tasandite omavaheline suhestatus on eelkõige määratletud nende kuulumisega ühtsesse semiosfääri, milles tähendustumisprotsessid vabalt liigelda võivad. Tasandid konstitueerivad selle töö raames male kui kultuurifenomeni piirid üldises euroopalikus kultuuriruumis. Kolmejärguline tasandite jaotus lubab rääkida maleteksti aktuaalsuse entroopiast konkreetsetel juhtudel euroopalikus kultuuritekstis: mida rohkematel tasanditel on maletekst mingisuguses vaadeldavas kultuurisituatsioonis tähenduslik, seda tähtsam on maletekst kui kultuurifenomen interaktsioonis mõne semiosfääri alltekstiga. Eelmainitud alltekstiks võib asetuda mis tahes tekst mingisuguses intertekstuaalse pingestatuse olukorras (üheks osapooleks peab olema siis maletekst). Maleteksti tähenduse avaldumine tähendab selle töö raames mingisuguse vaatepunkti määratlemist kultuuriteksti ja maleteksti interaktsioonis ja selle analüütilist lahkamist. Maleteksti interakteerumisel teiste kultuuritekstidega saab erinevaid tasandeid silmas pidades rääkida kolmest erinevast maleteksti tüübist, mis konstitueeruvad selle kaudu, millistesse suhetesse maletekstid interaktsioonikorra mudelis teiste kultuuritekstidega asetuvad.

1.3.3. Märkusi tasandite hierarhilisusest

Sisuliselt konstitueerib tasandite hierarhilisuse kaks trajektoori, milles tähendusprotsessid intertasandiliselt toimuvad. Trajektoor, mis määrab liikumist üldisest konkreetsema poole

(üldisest europotosentristikust kultuuriruumist partikulaarsete tekstide poole), lubab määratleda eelkõige konkreetse maleteksti ontoloogiat, selle kodeerituse algupära ja antud maleteksti tähendustumist konkreetsemates kultuurisituatsioonides. Põhimõtteliselt on tegemist deduktiivse printsiibiga.

Teisesuunaline trajektoor iseloomustab tähendusprotsesside toimimist viisil, kus maletekst on interaktsioonis mingi partikulaarse kultuuritekstiga ning antud intertekstuaalse pingestuse olukorras tekkinud tähendused on omistatavad omakorda maletekstile kõrgematel abstraktsiooniastmetel (interaktsioonikorra 1. ja 2. tasandil).

Tähendustumisprotsessid on dünaamilised diatasandilised nähtused ning toimuvad mõlemat trajektoori (deduktiivset ja induktiivset) silmas pidades semiosfääris automaatselt. Igasugune intertekstuaalne pingestuse olukord tähendab tähendusprotsesside aktiivsust, mis omakorda mõjutab kõikide semiosfääris paiknevate tekstide talitust ja kodeeritust, ehk tegemist on orgaanilise mudeliga.

1.4. Maleteksti tähendusloomest ja tõlkest

Eelnevalt väljatoodud mudel (1.2.) loob ülevaate maleteksti interakteerumise erinevatest strateegiatest teiste kultuuritekstidega. Mis tahes maleteksti interaktsioon lubab aga rääkida uuest maleteksti puudutava tähenduse tekkest. Käesolevas alapeatükis on kavas seletada lahti maleteksti tähendustumisprotsesside toimimist tuginedes Juri Lotmanile, samuti käsitleda tõlkeprotsesside tähtsust tähendustumise juures.

Tähenduse tekke aluseks saab Lotmani (1999: 41) järgi nimetada nii kultuuri kui terviku kui ka tema üksikosade *võimet* väljastada „väljundist“ mittetriviaalselt uusi tekste. Siinkohal on kasulik toonitada, et kuigi uue tähenduse tekke puhul on alati võimalik ka rääkida uuest tekstist, siis kõiki võimalikke uusi tekste, mida maletekst interakteerununa mõne muu kultuuritekstiga loob, töös ei käsitleta. Viimast silmas pidades, on käesolevas töös hoidutud uute tähenduste kirjeldamist uute tekstide kaudu ja keskendutud *tähendumisprotsessidele*, mis viivad uue tähenduse ja seeläbi uue teksti

tekkeni. Käesolev töö lahkab seega maletekstile omaseid tähendustumisprotsesse (töö pealkirjale viidates, siis võiks öelda, et jõujooni) kasutades selleks konkreetseid näiteid maleajaloost ja euroopalikust kultuuriajaloost.

Tähendustumisprotsessid hõlmavad Lotmani järgi alati tõlkeprotsesse. Järgnevalt toob autor välja näite tõlkeprotsesside toimimisest, kus maletekst astub interaktsiooni mingi muu kultuuritekstiga. Esialgu on kasulik küsida, kuidas mõista maleteksti tähendusloomet pidades silmas maleteksti interakteerumiskorras esile toodud ontoloogilist dimensiooni (st, et maleteksti tähendust käsitleda kui deduktiivset protsessi, vt 1.2.). Maleteksti tähendumine näeb ette maleteksti kodeerituse saavutamist käesoleva töö raames järgneval kujul: esialgu interaktsioonis kõrgeima abstraktsiooniastmega kultuuritekstiga, milleks on antud juhul europotsentristlik kultuuritekst, seejärel eelmainitud kultuuritekst mõne alltekstiga ja lõpuks mõne partikulaarse kultuuritekstiga. Kusjuures ei saa rääkida alati maleteksti kodeeritusest kõigil kolmel (st maletekst ei ole puutunud ajalooliselt kokku nt 17. sajandil sporditekstiga, mis kujunes välja alles 19. saj lõpuks).

Üleüldiselt on vajalik tähendumise puhul vaadelda maleteksti kui tervikteksti, millega asuvad interakteeruma konkreetseted võõrad tekstid ehk leida heuristiline vaatepunkt. Selleks võib näiteks olla maleteksti vaatlemine interaktsioonis poliitikatekstiga. Maleteksti interakteerumise protsess poliitikatekstiga eeldab (Lotman 1999: 41), et maleteksti siinkohal eneseküllasesse süsteemi saabuvad poliitika tähendusvälja kandev kultuuritekst väljaspoolt. Tegemist on seejärel tõlkeprotsessiga (vrd tõlkeprotsessi kaudu uue teket illustreeriva Juri Lotmani (2002[1978]) skeemiga), kus maleteksti keelde tõlgendub poliitika kultuuriteksti keel (mainin, et keelt tuleb mõista siinkohal kui koodi, millele on omistatav ajalooline – diakroonne mõõde). Poliitikatekst muundub eripäraselt ja ennustamatult oma liikumisel maleteksti süsteemi sisendist väljundini, rikastades maleteksti enese keelt ja luues uue teksti, mis hõlmab poliitika maleteksti konstituendiks või vastupidi. Kuigi selline kirjeldus kannab endas mingit kronoloogiliselt korrastatud protsessi alatooni, ei ole see nähtavasti reaalsuses nii.

1.5. Metodoloogilise raamistiku kokkuvõtteks

Järgmised kolm peatükki bakalaureusetöös käsitlevad käesolevas alapeatükis kirjeldatud kolme tasandit detailsemalt. Alapeatükis 1.2. määratletud tasandite kaudu maleteksti analüüs võimaldab malele kui kultuurinähtusele omased jõujooni välja tuua säilitades maleteksti ambivalentsuse struktureeritud viisil. Igat tasandit (järjekorras 'maletekst Uuseuroopaliku kultuuriteksti kontekstis', 'maletekst interaktsioonis Uuseuroopaliku kultuuriteksti osisega – nt mõne rahvusliku tekstiga', 'mõni partikulaarne tekst (nt sport) interaktsioonis maletekstiga') on võimalik sealjuures võtta kui konteksti järgnevale. Käesoleva töö autori arvates on ka heuristiliselt ainuõige liikuda maleteksti jõujooni välja tuues kõrgelt abstraktsiooniastmelt madalamale. Samuti võimaldab säärane kolmetasandiline jõujoonte esitusviis vältida olukorda, kus male kui kultuuritekst leiab käsitlust vaid mingite konkreetsete, kultuuriliselt juba üliaktiivsete tekstide foonil (olgu nendeks tekstideks nt külm sõda, tehisintellekti probleematika vms).

2. MALETEKST INTERAKTSIOONIS EUROOPALIKU KULTUURITEKSTIGA KUI SEMIOSFÄÄRIGA

Käesolevas peatükis kirjeldatakse maleteksti interakteerumist euroopaliku kultuuritekstiga kui semiosfääriga. Põhjendatakse, miks saab rääkida maleteksti esmase kodeerituse saamisest just maleteksti ja uusaegse euroopaliku kultuuriteksti interakteerumise kontekstis. Põhjendatakse, miks käesolev töö lähtub uusaegsest euroopalikust kultuuritekstist, jättes välja nt antiikmaailma ja idamaade (nt India, Hiina) kultuuritekstid.

Maleteksti jõujoonte väljatoomiseks euroopalikus kultuuritraditsioonis on vajalik analüüsida, millist tähendust kannab maletekst vaadeldavas kõrgeima abstraktsiooniastmega kultuuritekstis – semiosfääris –, kus leiab aset ka maleteksti esmane kodeeritus. Seega keskendub käesolev töö maleteksti ontoloogiat silmas pidades esmalt selle interakteerumisele semiosfääriga, milleks on siinses töös uusaegne euroopalik kultuuritekst. Maleteksti on võimalik vaadelda siinkohal kui subjekti ehk maletekst tõlgendub genereerivat grammatikat kandva semiosfääri kaudu. Sedapuhku on objektiks, genereeriva grammatika kandjaks määratletud uusaegse euroopalik kultuuritekst. Maleteksti ja euroopaliku kultuuriteksti interakteerumine võimaldab määratleda maleteksti ontoloogiat ehk esmast tähendusvälja: mis seostub malega n-ö „esimese asjana“. Nimetatud esmasesse tähendusvälja kuuluksid näiteks lausungid „male kui sõja sublimatsioon“, „male kui intellektide vaheline heitlus“, „male kui ühiskondlike kihtide metafoor“. Maletekst on käesolevas töös vaatluse all peaasjalikult kui euroopalik kultuurinähtus, jättes kõrvale euroopaliku male juured, mis paiknevad Aasia kultuuritekstides (nt Indias ja araabia kultuuriruumus).

2.1. Maleteksti konnotatsioonid euroopalikus kultuuriruumis

Käesolev alapeatükk argumenteerib, miks on vajalik maleteksti tähendusvälja analüüsidest lähtuda kultuuritekstidest, mis prevaleerisid eelkõige uusaegses euroopalikus kultuuris, jättes kõrvale konnotatsioonid, mis tekkisid malele ja malega sarnastele mängudele antiigis ja teistes iidsetes tsivilisatsioonides.

Siinses töös on hoidutud maleteksti sidumisest euroopaliku kultuuriteksti selle variandiga, mille domineeriv kodeering viitab antiikkultuurile. Antiikkultuuris ei eksisteerinud malemängu kui sellist, mida on võimalik täheldada uusaegse Euroopa kontekstis. Uusaegne euroopalik kultuuritekst on kultuuriajalooliselt iseenesestmõistetavalt antiikkultuuri pärandiga, kuid käesolevas töös ei aita antiigi kultuuriteksti analüüsi kaasamine maleteksti semantiliste väljade lahtimõtestamisele kaasa. Analüütiliselt käsitletakse uusaegset euroopalikku kultuuriteksti selles peatükis isoleerituna, kuid reaalses kommunikatsioonis on uusaegne euroopalik kultuuritekst läbi põimunud nii antiikmaailma erinevate kultuuritekstidega kui ka kultuuritekstidega, mis on euroopaliku kultuuritekstidega erinevatel ajaloetappidel kokku puutunud.

Lausung „male kui kunst“, mida kohtub tihti maleteksti enesekirjelduses, ei keskendu maleteksti võrdlusele Vana-Kreeka kultuuriteksti definitsiooniga kunstist (*techne*’st), vaid on mõistetav eelkõige uusaegse euroopaliku kultuuriteksti grammatika foonil. Sarnane olukord tekib ka siis, kui vaadelda tšaturangat, Indiast pärit lauamängu, mida peetakse male eelkäijaks. Tšaturangat võis vaadelda kui metafoori ühiskondlikule korraldusele, kuid 7. sajandi India ühiskond oli oma olemuselt teist tüüpi kui ühiskond Euroopas 19. sajandil. Oleks väär väita, et male kannab Euroopas 19. sajandil tähendust, mis näeb ette 7. sajandi India ühiskonnale metafooriks olemist. Viimase väite ilmestamiseks saab tuua välja, et tšaturanga mängunupp, mis kujutas elevanti, on asendunud euroopalikus males ’odaga’, mis inglise keeles on *’bishop*’ ja tähendab hoopis

piiskoppi – lääneliku religioonidiskursuse mõistet. Kurioosel moel on Venemaal aga elevanti tähistav nupp säilinud: malend 'oda' on vene keeles 'слон'.

Malemäng kannab konnotatsioone, mis näevad ette malemängu sarnasuste välja toomist teadusega ja spordiga. Nii teaduse kui ka spordi puhul peab nentima, et teadust ja sporti sellisel kujul, nagu nad 19. sajandil välja kujunesid, antiikmaailmas ja üleüldse enne 19. sajandit kultuuriajaloo ei eksisteerinudki. See tähendab, et maleteksti interaktsioon teaduse- ja sporditekstiga on mõistetavad vaid modernses tähenduses. Selleks, et kaardistada maleteksti tähendusvälja euroopalikus kultuuriruumis, tuleb lähtuda kultuuritekstidest, millega on olnud maletekstil võimalik kokku puutuda.

Ka lausungit “male kui sõda” tuleb 19. ja 20. sajandi kontekstis mõista kasutades eelkõige modernseid arusaamu sõjast. Kuigi malemäng on oma olemuselt olnud alati sõja imitatsioon, siis antiigis oli sõjapidamise traditsioon, sõjatehnika ja sõjafilosoofia suuresti erinevad modernsest arusaamast nimetatutest – seega väidet, et male 19. ja 20. sajandil imiteerib sõjapidamist, saab eelkõige mõista viisil, et male imiteerib nimelt manööversõda, milles osalevad nt ka tulirelvad. Uusaegne male on kiirem, näiteks malendi 'lipu' liikumisreeglid näevad ette selle ulatumist malelual tunduvalt kaugemale kui ulatus mängulual lipu tšaturanga eelkäija '*mantri*'.

2.2. Maleteksti enesekirjeldusest Euroopas uusajal

Üheks argumendiks, miks male kui euroopaliku kultuurinähtuse analüüsi heuristiliseks alguspunktiks on adekvaatne võtta eelkõige maleteksti interakteerumine uusaegsete kultuuritekstidega, on nending, et euroopaliku maleteksti enesekirjeldus saab alguse alles 18. sajandil. Suurem osa maleajaloost, mis käsitles malemängu juuri, kirjutati aga alles 19. sajandil. Seega on juba arusaam maleteksti ajaloost ja selle päritolust vaadeldav vaid läbi uusaegse teadusdiskursuse. Valter Heuer kirjutab (2008: 10), et esimene katse maleajalugu teaduslikult uurida toimus 1694. aastal, kui Oxfordi heebrea

ja araabia keelte professor Thomas Hyde kirjutas oma töö “Mandragorias seu Historia Shahiludii”. Esimeseks põhjalikuks maleajaloo uurimuseks toob Heuer (Samas,10) aga välja Viini õueraamatukogu kustose Anton Schmid 1847. aastal välja antud “Literatur des Schachspiels”, kus senise malekirjanduse annotatsioonid nõudsid 402 trükilehekülge.

Male tähendustumine keskaegses males oli samuti tugevasti sõltuv keskaegse Euroopa kultuuri grammatikast. Näiteks ei viidatud keskajal male orientalsele päritolule, vaid lähtuti kaua Heueri sõnul (Samas, 10) puhtast fantaasiast. Heuer toob välja, et keskaegses Euroopas oli malemängu hälli juurde asetatud Hellase poegi Odysseusest Aristoteleseni, kes ei olnud kokku puutunudki säärase mõistega nagu ‘male’. Näiteks 13. sajandi lõpul väitis Jacobus de Cessolis oma jutluses (Samas, 10) järgmist: “*See mäng leiutati, kui Babüloonias valitses Evilmeroch, liiderlik, ebaõiglane ja julm inimene, kes oma isa Nebukadnetsari laiba kolmesajaks osaks tükeldas ja kolmesaja raisakulli ette viskas. Selle uue mängu leiutas üks filosoof, Xerxes, nagu teda kaldealased nimetasid, või – Philometor kreeklaste järgi, mis tähendab mõõdu või õigluse sõber.*” Eelpool toodud väited illustreerivad, et maleteksti enesekirjeldus Euroopas keskajal oli erinev sellest, mida praegu mõistetakse male päritolu all.

Heuer sõnab male historiograafia kohta veel järgmist (Samas, 11): “*Esimesena viitas Indiale orientalist Thomas Hyde (1636 – 1702), aga veel Voltaire’i ja entsüklopedistide päevil võis õilsa mängu väljamõtlemise au anda targale kuningale Palamedesele, keda ajendanud igavus Trooja piiramisel; Philidor, valgustussajandi suurim maleteoreetik, pöördus oma õpiku eessõnas just tolle müütilise kuju poole, ja maailma esimene maleajakiri, prantslaste Le Palamède (1836) ristiti sellesama nimega*”. Tšaturangat hakati male algvariantiks nimetama 19. sajandil. Heuer jätkab oma teoses “Male lugu” järgmiselt (Samas, 11): “*Praegu kinnitab iga teatmeteos, et tšaturanga on male algvariant Indiast. Vürtsilõhnalise sõna päästis pikast unustusest sanskriti uurija Williams Jones (aastal 1790). Duncan Forbes (1798 – 1868), ida keelte professor Londonis, avastas pool sajandit hiljem pärsia-araabia käsikirju iidsete maleülesannetega. See oli pöördeline avastus – nüüd võidi oma silmaga näha, mida mäng endast kunagi kujutas. Kuid Forbesi hüpotees male tohutust vanusest (viis tuhat aastat) osutus järjekordseks blufiks. Muide, seda seisukohta omas ka omaaegne maailmameister*

Emanuel Lasker, kes pidas mängu koduks muistset Egiptust. /.../ Üldiselt toetatakse tänapäeval siiski kolme hilisemat pioneeri, kolme praegust klassikut: sakslast Thassilo von der Heydebrandi und der Lasat (1818 – 1897), hollandlast Antonius van der Lindet (1833 – 1897) ja hiljem lisandunud inglasi Harold Murray'd (1868 – 1955).” Von der Heydebrandi und der Lasa, van der Linde ja Murray seisukohtadeks on, et male sai alguse tõenäoliselt 7. sajandil.

Käesolevas töös ei ole kasulik seega maleteksti tähendusvälju analüüsis lähtuda malemängu arhailistest variantidest ainuüksi juba põhjusel, et malemängu ajalugu on a) sõltuv olnud alati kaasaegsest ajaloodiskursusest ja b) on spekulatiivset loomu. Väidet, et uusaegne euroopalik maletekst saavutas oma esmase kodeerituse arhailistes ühiskondades, on keeruline või üldse võimatu tõestada. Seega kasutatakse male kui euroopaliku kultuuriteksti analüüsis vaid kultuuritekste, mis eksisteerisid vaadeldava maletekstiga ajalooliselt paralleelselt. Käesoleva töö 3. ja 4. peatükis käsitletakse peaaesjalikult 19. saj lõpu ja 20. saj erinevaid kultuuritekste (rahvuslikkuse tekst, ideoloogiatekst, poliitikatekst, sporditekst jne) interaktsioonis maletekstiga, mida on käesolevas töös mõistetud ka kui male kui kultuurinähtuse jõujooni euroopalikus kultuuritekstis.

3. MALETEKST INTERAKTSIOONIS RAHVUSLIKU TEKSTIGA IDA-EUROOPA JA VENEMAA NÄITEL 20. SAJANDIL

Käesoleva peatüki eesmärk on käsitleda malemängu kui kultuuriteksti peamisi jõujooni ja Ida-Euroopa ja Venemaa kultuuriajaloo kontekstis. Peatükk ei keskendu niivõrd põhjustele, miks male Venemaal ja Ida-Euroopas populaarseks ning tähtsaks kultuuriosiseks kujunes, kuivõrd malemänguga seotud ilmingutele poliitikas, identiteediloomes ja kunstivaldkondades. Malemängu tuleks peatüki kontekstis mõista eelkõige kui võistlusmalet (mis kujunes välja 19. saj teisel poolel Lääne-Euroopas, vrd London 1851 kui esimene rahvusvaheline maleturniir) ja seega on kõrvale jäetud detailid, mis puudutavad pigem malemängu harrastajaid („kohvikumale“ kultuuri), samuti probleemmalet, matemaatilist malet, maleteoreetilisi nüansse jne. Peatükk keskendub peamiselt 20. sajandi algusele, mil Venemaale omane malekultuur 20. sajandi võtmes alguse sai. Peatüki eesmärk ja struktuur lähtuvad alapeatükis 1.5.2 välja toodust. Rahvuslik tekst interaktsioonis maletekstiga esindab käesoleva töö kontekstis 2. tüüpi interaktsiooni maleteksti interakteerumiskorras (1.3). Maleteksti tuleks mõista siinkohal kui interpreteeriva grammatika kandjat, Ida-Euroopa ja Venemaa rahvuslikku teksti aga kui genereeriva grammatika kandjat. Ida-Euroopa ja Venemaa rahvuslik tekst on uusaegse Euroopa kultuuriteksti osiseks olev konkreetne, madalama abstraktsiooniastmega kultuuritekst. Peatükis käsitletakse ka teisi Venemaa kultuuritekstiga interaktsioonis olnud rahvustekste: juudi, Saksa ja Poola rahvustekstid. Heuristiliselt on käesolev peatükk loogiline jätk temaatikale, mida käsitleti peatükis 2.0 – selleks et mõista maletekstile omaseid jõujooni partikulaarses, siinkohal rahvuslikus tekstis, on vaja käsitleda maleteksti konnotatsioone mingis laiemas semiosfääris.

3.1. Malemängu staatuse kujunemisest Venemaal 19. saj kolmandal veerandil ja 20. saj esimesel veerandil

Käesolevas alapeatükis on vaatluse all, millisesse staatusesse tõusis male Venemaal (Venemaad olgu siin mõistetud 1917. aastani kui Vene Impeeriumi ja alates Oktoobrirevolutsioonist kui Nõukogude Venemaad, jättes välja Venemaa Vabariigi ja Vene kodusõjast tingitud poliitilised iseärasused). Pealkirjas mainitud 'staatust' tuleb mõista kontekstis, mis viisil ja kuidas maletekst interpreteeris sobitus, interakteerus käsitluse all olevate Venemaa ja Ida-Euroopa kultuuritekstidega. Hüpoteesina toon siinkohal välja, et maletekst leidis Vene ja Ida-Euroopa rahvuslikus enesemääratluses funktsiooni, maleteksti semantiline väli sealjuures laienes, omandades nii poliitikatekstile, sotsialistliku ideoloogia tekstile kui ka teaduslikkuse tekstile omaseid grammatikaid.

Põhjusel, et rahvusliku teksti poolt käsitletavaks põhiküsimuseks võib pidada identiteediküsimust, on hetkel tarvilik alustada teemakäsitlust küsimusega, millised inimesed on Vene kultuuriruumis mis ajaloohetkedel malet mänginud. Esiialgu tõusis male Venemaal eelkõige eliidiharrastuse staatusesse. Daniel Johnson kirjutab (2009: 22), et Venemaal tundsid kirge male vastu juba Ivan Julm, Peeter I, Katariina II, paljud Romanovid. Monarhid ja nende lähikond, eriti mis puudutab nende vaba aja harrastusi, on sotsiaalses mõttes väga kaugel sellest, mis toimus mõnes arvulisemas ühiskonnakihis (nt linnakodanikud, töölised, talupojad). Maleharrastus laienes omamoodi pärast Napoleoni sõdu (1793-1814), kui mitmed Euroopast tagasitulnud Vene ohvitserid hakkasid malet mängima ja moodustasid omamoodi eliidi – uue intelligentsi.

Järgmise etapina (seda etappi ei saa küll nimetada male populariseerumiseks) saab välja tuua 19. sajandi esimese poole, millal võib hakata rääkima n-ö Vene male esiisadest: Venemaa suured malefiguurid, nagu Alexander Dmitrevitš Petrov, Carl F. Jaenisch, Emmanuel Schiffers, Viktor Mihhailovitš Mihhailov, Ilja Shumov jt. Sellel ajal avati ka esimene maleklubi Peterburis. Tuleb silmas pidada, et selleaegset malet ei saa pidada Vene rahvusliku kultuuriteksti osisesks, sest malelises mõttes puutusid kõik nimetatud esiisad kokku eelkõige eelkõige lääne-euroopaliku kultuuriidentiteediga – st malemäng

ei olnud nende meeste kontekstis venelaslik, nagu seda võib hilisematel ajalooetappidel nimetada. Mis puutub kirjalikesse infokandjatesse ühiskonnas, siis sai ka male puhul rääkida malebulletäänidest, mis ringlesid malehuviliste kitsastes ringkondades.

19. sajandi lõpus kujunes Venemaal välja arvestatav hulk malemeistreid ja kuna malemäng leidis ka rahastajatest huvilisi, oldi võimelised korraldama kõrgetasemelesi turniire. Seega saab nüüd juba rääkida male populariseerumisest – male levis laiematesse ühiskonnakihtidesse. Turniiri korraldamine tähendas selle reklaamimist nt linnakodanikele mingis mõttes valimatul moel, mis tõi kaasa maletegevuse avalikustumise. Suured rahvusvahelised turniirid 1895, 1909 ja 1914 organiseeriti Nikolai II eestkostel (Johnson 2009: 23). Siinkohal võiks mainida, et maleajaloolased kasutavad selle perioodi kohta Lääne-Euroopalikus kultuuriruumis terminit „male kuldne kümnend“, mis märgib aega *ca* 1900-1914. Selline edukas kümnend eksisteeris ka Venemaal. Sportmale esiletõusuga muutus maleharrastaja staatus: „kohvikumäng“ ehk n-ö pelk vaba aja veetmise viis malelaua taga nt kusagil lokaalis muutus madaldavaks sõnaks. Samal ajal kahanes ka raha peale mängimine males, mis oli olnud 19. sajandi vältel nii Venemaal kui ka Lääne-Euroopas koguni nii populaarne, et malemäng teenis hasartmängu nime. Üks põhilisi muudatusi maleelus oli see, et kui siiani olid härrasmeestest amatöörid nautinud staatust kui „professionaalsed kohvikumängijad“, siis kuldse kümnendil see olukord muutus. Kerkis esile male poolprofessionaalide väike seltskond, aga endiselt säilisid küsimused kutselise malemängija karjääri võimalikkusest. Male liikus tavakodanike ringkondadesse ja malemäng leidis aina suuremat kajastust ka muudes kunstivaldkondades. „Malepalavik“, Vsevolod Pudovkini ja Nikolai Špikovski 1925. aastal vändatud film, räägib koomilises võtmes male populaarsusest Venemaal *kõigi* elanike seas.

3.3. Venemaa ja Ida-Euroopa esiletõus rahvusvahelises males

Käesolevas alapeatükis vaid teatud turniiridele ja tulemustele, mis võimaldavad näitlikustada Vene malekunsti tungi rahvusvahelisele areenile, mis tõi hiljem kaasa Venemaa täieliku domineerimise malemaailmas 20. sajandil. Selline edu rahvusvahelises males on eelduseks maleteksti kujunemisele ideoloogiliseks relvaks. Male muutus vahendiks, millega said erinevad kultuurid üksteist võrrelda, üksteisega võistelda ja seega ka ennast määratleda. Rahvusvahelise sportmale tingimuseks on sporditeksti olemasolu, mis leiab käsitlust 4. peatükis.

Valter Heuer kirjutab oma teoses „Male lugu“ (2008: 412) 1907. aastast kui uue aja algusest males. Ostende A ja B-turniiril 1907. aastal sai ilmseks, milline on selleaegne sportmaletajate eliit ja milline on selles venelaste osakaal. Eliidi hulka lisas mitmeid Ida-Euroopa ja Venemaa noori meistreid iseäranis just B-turniir . Ostende tulemused kajastavad hästi Vene ja Ida-Euroopa maletajate domineerimise algust. 29 osalejaga turniiril olid kõrgetel kohtadel järgmised Ida-Euroopa ja Venemaa maletajad: 1. Ossip Bernstein, 2. Akiba Rubinstein, 4. Aaron Nimzowitsch, 5. Leo Forgacs, 8. Georg Salwe, 12. Znosko-Borovski. Ostende A-turniiril oli osavõtjate seas aga Mihhail Tšigorin ja Dawid Janowski (kokku 6 osavõtjat). Ostende resultaate arutati elavalt ka Vene ajakirjanduses (Samas, 417). Siinkohal on kasulik välja tuua (Samas, 416) üks saksa kommentaar turniiribulletäänis: *„Nelja esimese hulgas oli kolm venelast, õigemini vene juuti, võitjate seas (üle 50%) 6 venelast, 4 sakslast, 3 austerlast ja 1 inglane. Venelaste edu oli silmatorkav. Aastaid on seal vaikuses töötatud. Varem tulid noored mängijad Saksamaale, et seal meistriks saada, sest kodus niisuguseid võistlusi ei toimunud. Nüüd enam ei leia kusagilt ühtki paremat rahvuslikku võistlust kui need, mida venelased oma kodus korraldavad.“* Bulletäänist leiab ka nendingu, et saksa malespordi edu nähakse venelaste matkimises: *„Ainukene võimalus sakslaste kaotatud ülemvõimu taastamiseks on suured rahvuslikud turniirid venelaste eeskujul. Paraku tahavad Saksa turniiride korraldajad oma raha eest ka midagi, õigemini kedagi eksootilist suurust näha saada. Venemaal oli 1902. Aastani vaid neli rahvusvaheliselt tunnustatud meistrit – Tšigorin, Schiffers, Winawer, Alapin, kelle vastu ka mujal usaldust tunti. Venelastel polnud mingit*

tahtmist välismaalasi kutsuda ja neile kahurilihaks olla. Seetõttu korraldati ka rahvuslikke turniire järelkasvu väljaõpetamiseks. Nüüd on see eesmärk saavutatud ja ilmselt ei lase sealne internatsionaalne turniir ennast kaua oodata.“ See tekst näitlikustab hästi maleteksti interakteerumist rahvuslike tekstidega (olgu mainitud, et 20. sajandi alguses oli tekstid rahvusest ja rahvuslikkusest ühiskondlikult väga aktuaalsed). Maletekst kannab siinkohal rolli, mis võimaldab kahel rahvuslikul tekstil omavahelisi kultuurilisi erinevusi konstitueerida. Kummagi rahvusliku teksti, nii Saksa kui ka Vene puhul on maletekst kaasatud rahvuslikku enesemääratlusse, maletekst interpreteerib aga rahvuslikkuse grammatikat: mitte lihtsalt kaks maletajat ei võistle omavahel, vaid *Vene ja Saksa* maletaja mängivad partiid! Ka Vene ajakirjanduses arutleti resultaaside üle, nt Heuer (2009: 417) toob esile järgmise fragmendi, kus räägitakse juutide osakaalust Vene males: *„Suur edu, ent venelased võivad vaevalt rahul olla, kuuest edukast härrast on viis juudi rahvusest. Viimastel aastatel näitavad juudid end males järjest rohkem, mida võib seegi põhjustada, et neile on kodus igasuguse karjääri uks suletud. Nolens volens on nad sunnitud endale muud tegevust otsima. Küllap on see ka seletuseks, miks väikeses Lodzis ebaproportsionaalselt palju tugevaid maletajaid leidub, miks sealt säärased matadoorid nagu Rubinstein ja Salwe on end üles töötanud.*“ Eelmainitus on maletekst rollis, millega on võimalik määratleda erinevate rahvustekstide suhestumist ja läbikäimist.

Ostende 1907. a turniiride kontekstis on põhimõtteliselt võimalik esimest korda rääkida professionaalsusest kui täielikust eeldusest edule rahvusvahelises turniirimaies. Näiteks toob Heuer toob välja (Samas, 417) järgmise fragmendi Vene ajakirjanduse tagasisidest Ostendes toimuni kohta: *„Jah, raskeks on muutunud malet hästi mängida. Tänapäeval peab olema silmapaistvat talenti, põhjalikku kooli, head tervist, ja ka siis võid ainult vahetevahel tagasihoidlikult kaasa teha, sest juba on paljudel meistritel seesama kapital niisama vabalt kasutada.*“ Lisan veel, et kuldse kümnenäendi lõpus kerkis Venemaal esile veel üks suur maletäht: Aleksander Aljechin, kellest sai esimene Vene maletajast maailmameister.

3.4. Maletekst ja Venemaa rahvusliku enesemääratluse alltekstid – intellektuaalsus ja revolutsioonilisus

Eraldi saab käsitleda male levikut ja selle populaarust Venemaa intelligentsi ja revolutsioonitegelaste seas. Käesolevas peatükis vaadeldakse kumbagi laiemalt ning mitte vaid 20. saj alguse kontekstis. Olgu mainitud, et käesoleva teksti autori arvates on just intellektuaalsuse ja revolutsioonilisuse tekstid domineerivateks alltekstideks, mis lubavad määratleda 20. sajandi vene kultuuriruumi tervikuna ja seega on antud töö kontekstis tähtis lahata kummagi teksti seost maletekstiga. Maleteksti üks selgemini eristatavaid jõujooni on käesoleva töö autori arvates selle omadus kanda endas arusaama intellektuaalsuset.

3.4.1. Male ja Vene intellektuaalid

Daniel Johnson toob välja huvitava võrdluse (2009: 53): „*Riigis, kus kirik oli jõhkralt alla surutud, ei saanud rahva oopiumiks usk, vaid hoopis male, mis oli alati Vene intelligentsi kirk olnud. See tundus ratsionaalsemana ja seega edumeelsemana kui õnnemängud, mis soodustasid fatalismi*”. Eelnenule kommentaariks peab muidugi mõõnma, et selline olukord, mis võimaldab rääkida kiriku allasurutusest, on pigem erandlik ja puudutab vaid Nõukogude Liidu poliitikat kiriku institutsiooni suhtes. Käesolevas alapeatükis tuuakse näiteid Vene intelligentsi esindajate malelembusest. Vene intelligentsi esindajate puhul on kasulik mainida, et tegu pole pelgalt „intelligentsi ühiskonnakihi” esindajatega, sest paljud näited puudutavad ka isikuid, keda hilisemalt hakati pidama koguni Vene kultuuri konstituentideks. Seega puudutab antud peatükis maletekst Vene rahvuslikku kultuuriteksti seesmist kodeeritud üpriski lähedalt.

Esmajärgus tuuakse välja näiteid Vene kirjandusklassikute malearmastusest. Kirjanik Aleksander Puškin, kes on üks tähtsamaid vene kirjandusteksti ja kultuuriteksti konstituyente, oli huvitatud malemängust. Näiteks toob Daniel Johnson (2009: 53) välja

juhu, kus Puškin tänas kirja teel oma naist Natalja Puškinat selle eest, et too malemängu selgeks õppis – „see on igas korralikus perekonnas hädavajalik“. Puškin suhtus Johnsoni arvates (Samas, 53) malesse vähem tõsiselt kui Vene kirjandusklassikud Lev Tolstoi ja Ivan Turgenev, kes mängisid alates 15ndast eluaastast teineteisega regulaarselt malet. Male ja kirjanduse suhe tuleb Vene kultuuriruumis ilmsiks kui vaadelda, kuidas suhtusid malesse Vene kirjandustegelased Maksim Gorki, Boriss Pasternak ja Vladimir Nabokov. V. Nabokov on kirjutanud kirjandusklassika ajalukku teose „Lužini kaitse“, mis jutustab maletajast ja tema obsessioonist. Male ei ole aga siiski üleliia korduv motiiv Vene kirjanduses. Male rollist Vene kirjanduses saab seega rääkida eelkõige läbi näidete, mis kirjeldavad, kuidas kirjandusteoste autorid olid malega seotud, aga seda seost kirjanike ja male vahel ei ole vaja pidada Vene kirjanduskultuuriruumis määravaks.

Lisaks vene kirjanikele on ka Vene heliloojaid, kes olid malest sügavalt huvitanud, alates Nikolai Rimski-Korsakovist, Modest Mussorgskist ja Aleksandr Borodinist ning lõpetades kahe kommunismiajastu geeniuste Sergei Prokofjevi ja Dmitri Šostakovičiga. Olgu öeldud, et kolm esimest kuulusid Võimsasse rühma, lävides suure tõenäosusega üksteisega tihedalt. Esile võiks tõsta S. Prokofjevi, kes mitte ainult ei huvitunud malest, vaid ka üpriski tugevaks mängijaks (Winter 2005). Malesimultaanides on Prokofjev võitnud isegi väga tugevaid suurmeistreid dr Emmanuel Laskerit, Jose Raul Capablancat ja Akiba Rubinsteini. Tartakoweri sõnul kuulus Prokofjev meistiklassi (Samas). Muusikute-maletajate hulka kuuluvad pianistid Arthur Rubinstein ja Svjatoslav Richter, viiuldaja Mischa Elman ja tšellist Gregor Piatigorskyi, (Samas). Maletajatest, kes tegelesid tõsisemalt muusikaga, saab välja tuua kaks nime: nõukogude malemeister Mark Taimanov tegutses malega paralleelselt ka kontsertpianistina. Male maailmameister Vassili Smõslov oli aga õppinud tenor, kes kirjutas male ja muusika vahekorras järgmised read: „*Minu maleõpinguid saatis pidevalt kiindumus muusikasse ja just selletõttu on tõenäoline, et ma õppisin pidama malet eelkõige kunstivormiks. Ja ma ei ole seda millekski muuks kunagi pidanud, isegi malele omaseid sportlikke ja teaduslikke külgi silmas pidades. Veel enam, ma olen pidanud malet kunstivormiks, mis asub lähemal muusikale, kui seda kiputakse arvama. Võib-olla on male ja muusika seotud just harmoonia ja ilu seaduste kaudu, mida on küll keeruline defineerida ja hoomata ... Aga võib-olla ka mingi muu asja kaudu.*“ (Smõslov 1995, viidatud McClain 2010 järgi). Kuigi

malel oli oma roll Vene muusikute ringkondades jäi maleteksti mõju muusikatekstile siiski marginaalseks. Malet võib näha eelmainitud näidete najal kui praktikat, mis võimaldas maletajatel üksteisega näiteks sotsiaalselt läbi käia.

Maleteksti roll seoses Vene rahvuslikkuse alltekstiga – intelligentsitektiga – on seletatav argumendiga, et nõukogude ajal oli male üks väheseid täiesti vabasid intellektuaalse naudingu vorme ja see on ühtlasi ka põhjuseks, mis intellektuaalid just malesse kiindusid. Maleteksti „eristaatus“ vaba aja harrastusena ei ole seega tulenev mitte niivõrd malemängu seesmistest omadustest kuivõrd nõukogude ideoloogiast, mis lubas malet intellektuaalseks naudinguks kasutada, sest see ei olnud vastuolus nõukogude ideoloogiaga. Malest ja Nõukogude Liidu ideoloogiast kõneles briti juhtiv malemeister, riigiametnik ja Bletchey Parki krüptograaf C. H. O'D. Alexander (Johnson 2009: 59): „Male oli nõukogulase jaoks dialektiline mäng, mis illustreeris vastuolude lahendamise kaudu marksistlikku mõtteviisi. Kuna male ärgitab iseseisvat mõtlemist, võidi males näha ka usuvastasust“. Nõukogude Liidu kaitseminister Rodion Malinovski kirjeldas (Samas, 59) 1961. aastal male rolli Punaarmees, kus peeti 1930ndatest saati meistrivõistlusi ning võidi välja tuua selleks hetkeks üle 2000 punaarmeeelasest meistri ja teise tugeva maletaja: „Me hindame sõjaväes malet kõrgelt, sest see distsiplineerib inimest, aitab kasvatada tahtejõudu ja vastupidavust, treenib mälu ja taibukust ning õpetab loogiliselt mõtlema“. Male roll seoses nõukogude ideoloogia tekstiga leiab täpsemat käsitlust käesoleva töö 4. peatükis, kus tulevad vaatluse alla eelkõige viisid, kuidas maletekst pakkus grammatikat, mille kaudu nõukogude ideoloogia ennast ühiskonnas avaldas.

3.4.2. Male ja revolutsioonitegelased

Käesolevas alapeatükis luuakse ülevaade sellest, kui suur oli maleharrastajate osakaal revolutsiooniga seotud isikute hulgas, sh ideoloogid ja hilisemad kommunistliku ideoloogia rakendajad Nõukogude Liidus. Siinkohal tasub mainida, käesoleva töö autori arvates oli male 19. sajandil eelkõige kodanlik harrastus ning põhjus, miks male haarati

Nõukogude ideoloogiateksti osiseks 20. sajandil, on seotud eelkõige üksikute maleharrastajatest revolutsiooniliselt aktiivsete isikutega.

Karl Marxist on räägitud kui kirglikust maleamatöörist. Daniel Johnson toob välja (2009: 26), kuidas „Marx tema naise Jenny pahameeleks kadus Londonis kaaspagulastega mitmeid päevi kestvatele maleorgiatele. Ent hoolimata tundidepikkusest harjutamisest, jäi ta alati keskpäraseks“. K. Marxi malesõber ja Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei asutaja Wilhelm Liebknecht sõnusti mängis ta malet samasuguse, üsna ründava stiiliga, mida näitas ta ka poliitikas (Samas, 26): „Kui Marx raskesse olukorda sattus, siis ta vihastas, aga partii kaotamisel läks ta suisa marru“. Ka Jean-Jacques Rousseau, muuhulgas Marxi filosoofiline eelkäija, tegeles malega.

Filosoof ja literaat, oma tuntuse eelkõige Venemaal toimunud revolutsioonide kontekstis saanud õigeusu preestri poeg Nikolai Tšernõševski oli samuti malearmastaja (Samas, 27). Revolutsioonitegelasena on ta ajalukku läinud teose „Mida teha?“ autorina, mille peategelane Rahmetov leidis tee revolutsioonipõhimõtete juurde: tema seltskondlik elu sai revolutsioonipõhimõtete läbiviimise teenistusse. Johnson aga lisab, et kuigi Tšernõševski romaanis ei olnud malel mingit rolli, siis hiljem pühendasid nõukogude malekirjanikud Tšernõševski malekirele palju tähelepanu. Lenin oli kuulutanud (Samas, 28) kirjaniku kohta koguni, et „*Tšernõševski oli kõige kuulsam ja andekam sotsialismi esindaja enne Marxi. Ta pööras mu hinge rohkem pahupidi kui keegi teine. Pärast mu venna hukkamist, teades, et Tšernõševski romaan oli üks ta lemmikraamatuid, võtsin endale kohustuse seda tõsiselt lugeda, ja ma ei veetnud sellega pelgalt päevi, vaid terveid nädalaid. Alles siis mõistsin selle sügavust... Niisugune raamat annab inimestele energiat kogu eluks*“. See viib aga teise Kommunistliku partei suurkuju, Vladimir Iljitš Lenini (sünninimega Uljanov) juurde. Kui Uljanovite perekond siirdus elama 1887 Kaasanisse, astus Leningi kohaliku maleklubi liikmeks. Ta olevat mänginud kirimalet advokaatist sõbra Andrei Kardiniga, kes oli koguni sedavõrd tugev maletaja, et temasse suhtus tõsiselt isegi Vene male koolkonna isaks nimetatud Mihhail Tšigorin. Lenin mängis ka Pariisis elades malet: Avenue d'Orléans'i ja Palace Montrouge'i nurga peal kohvikus. Tähtsatest revolutsioonitegelestest mängis malet veel ka Lev Trotski. Kuigi Trotski partiisid pole säilinud, on teada, et üks tema vastastest oli (Samas, 30) parun Rothschild, mida saaks

Johnsoni sõnul kujutada metafoorina kui varast külma sõja stiilis kokkupõrget malelaual. Johnson lisab veel, et Cafe Centrali peakelner Viinis, kus pagulasest prohvet oma viimased aastad oli veetnud, tervitas Trotski võitu bolševistlikus revolutsioonis sõnadega: „Ah, see on ilmselt meie härra Bronštein maletoad!“ . Austria välisminister ütles 1917. aasta märtsis Trotskit puudutava humoorika lause (Soltis 1999: 3): „Venemaa ei ole maa, kus revolutsioon pääseks valla. Pealegi, kes korraldaks revolutsiooni Venemaal? Äkki härra Trotski Cafe Centralist!“ . Pärast revolutsiooni toimumist Venemaal sai ilmseks, et male oli tulnud koos revolutsioonitegelastega ka Kremlisse. 1920ndate keskpaigas otsustas NSVL mängu heaks kiita ja edendada seda massides kui üht mõttetreeningu vormi. 1914. aastal asutati Sankt-Peterburis Kogu Venemaa Maleliit, kuid enne revolutsiooni ei suutnud maleliit ennast maletajate hulgas kehtestada malesporti edendava institutsioonina.

Antud alapeatükis väljatoodu leiab käesoleva töö kontekstis käsitlust veel 4. peatükis, kui vaatluse alla tuleb maleteksti seos Nõukogude Liidu ideoloogiateksti ja poliitikatekstiga.

3.5. Maletekst ja Vene rahvusliku enesemääratluse alltekst – Vene ja hilisem Nõukogude male koolkond

Käesolevas alapeatükis vaadeldakse Vene rahvusliku enesemääratluse alltekstiks olevat Vene male koolkonda. Vene male koolkond erineb eelmistest väljatoodud Vene kultuuriruumi konstituentidest ja nende seostest maletekstiga. Vene male koolkond kui tekst on eelkõige just interaktsioonis maleteksti üldisema formuleeringuga. Vene male koolkond on üks selgemaid näiteid, kuidas maletekst kannab rahvusliku teksti konnotatsiooni – tegemist ei ole malega vaid *Vene* malega. Põhjus, miks käsitletakse Vene male koolkonda 2. tasandi interaktsioonitüübi peatükis, on see et Vene male koolkond hakkas peaaesjalikult kandma just Vene kui rahvuse ja kultuuri eduloo kehastust rahvusvahelises malemaailmas ja sealt edasi ka üldisemas euroopalikus kultuuriruumis.

Vene male koolkond kujuneks 20. sajandi keskpaigaks välja nõukogude male koolkonnaks ehk 20. sajandi teisel poolel sai rääkida eelnevast nõukogude maletajate kontekstis (nõukogude male koolkond hõlmas rohkemate rahvuslike kultuuritekstide esindajaid). Vene ja nõukogude male koolkond on teiste male koolkondade hulgas väga iseäralik nähtus, sest see viitab oma nimetusega ja esindajatega mitte mõnele maleteoreetilisele seisukohale (nt hüpermodernism males), vaid konkreetsetele kultuuritekstidele: Vene ja nõukogude kultuuritekstidele. Käesolevas alapeatükis mõistab käesoleva töö autor Vene ja nõukogude male koolkonda suuremas osas sünonüümidena, millist nimetust käsitluse all olev koolkond konkreetsetel juhtudel omas, on sõltuv eelkõige propagandistlikust tekstist, mis eksisteeris Venemaal ja Nõukogude Liidus.

Vene male koolkonnaks hakati nimetama Vene ajakirjanike, maletajate ja muude kultuuritegelaste poolt „rahvuslikkusele“ viitavat vene mängustiili, mis olevat eriti iseloomulik just Venemaal treenitud maletajatele. Vene male koolkonda saab 20. sajandi keskpaiga kontekstis nimetada kui äärmiselt metoodilist male õpetamist, hakates maletajat juba varakult lapseas treenima. Meetodite hulka kuulub süstemaatiline õpe, intensiivne ja suuremahuline treening, süstematiseeritud viisid kuidas käituda mängijal igas mänguetapis (nt Aleksander Kotovi raamat „Malelise mõtlemise saladused“, mis toob välja täpselt mõtlemisviisi, mille järgi maletaja peaks talituma partiid mängides). Põhjusel, Nõukogude Liit tõi esile väga palju tugevaid maletajaid (Mihhail Botvinnik, Vassili Smõslov, David Bronstein, Igor Bondarevski, Grigori Levenfish, Juri Averbahh jpt), kasvas ka teoreetiliste materjalide hulk, mis nägi endast ette väga häid õppematerjali kasvavale järelsoole. Just maailmameister Mihhail Botvinniku eeskujule, kes oli tuntud oma äärmiselt tööka ja metodoloogilise lähenemise tõttu malele, sai Vene male koolkond temale omapärase kuvandi, kuid võib väita, et Botvinnik oli ka omamoodi koolkonnast ära jäetud. Nimelt võib täheldada, et Vene male koolkonda iseloomustab ka dünaamiline, kiireloomuline malestiil (vrd David Bronsteini stiili). Vene male koolkonna esindaja ja male maailmameistri, Riias sündinud Mihhail Tali kohta on Garri Kasparov öelnud (2008), et *„võrreldes malega tänapäeval, oli male Nõukogude Venemaal midagi suursugust – rahvuslik spordiala. Enamustes koolides olid maleringid. Maailmameistrimänge analüüsisiti raadios, ajalehtedes ja televiisoris, miljonid inimesed olid võimelised hoomama parimate malemängijate pakutavat malemängu ilu partiides.*

Üheks näiteks, kuidas nõukogude malesüsteemi sees võis elevust tekitada, on Mihhail Tal. Tema mängustiil oli erinev sellest, kuidas noori maletajaid sellel ajal õpetati, Botvinniku jälgedes. Tali mängustiil oli „vale“, ründav, komplikatsioon otsiv, ometigi ta oli geenius. Ta võttis malepatriarhilt Botvinnikult 1960. aastal maletitiili ära, kuid pidi revantšimatšis selle tagasi andma, tema mängu mõjutas tema tervis. “ Ka Aleksander Iljn-Ženevski (1894 – 1941) mängis enne II Maailmasõda rolli Vene male koolkonna väljakujunemises, olles nii vilunud organisaator kui ka hea mängija. See roll on toonitatav, kui vaadelda mitmeid turniire Venemaal, kuhu kutsuti Lääne mängijaid. 1925. aasta turniiril Moskvast, kus osales A. Iljn-Ženevski, võtsid osa rahvusvahelise male suurkujud E. Lasker, J.R Capablanca jt. Sellistel turniiridel seega puutusid kokku Vene male esindajad Lääne male esindajatega, mis võib oletada, et avaldas suurt mõju Vene male koolkonna väljakujunemisele. Malemängus on väga levinud, et analüüsitakse oma vastase mängustiili, mis tähendab muidugi sellest õppimist ja enese mängustiili kujundamist õpitu järgi. Maleliselt ei ole täheldatav seega 'oma' ja 'võõra' eristatust viisil, kuidas see teistes kultuuritekstides levinud on: 'võõrast' peab mõistma ja seda võimalikult täpselt. Tulles tagasi Mosvka turniiri juurde, võib öelda (tuginedes Scott Massey sõnadele (2007)), et E. Lasker, J.R Capablanca, Richard Reti, Torre mängisid mõneti nagu hilisem Vene male koolkond. Vene male koolkonna asutajaks nimetasid Vene malepropagandistid Mihhail Tšigorinit. Tegemist oli romantilise (kombinatiivne ja kahingurikas male, mis oli tihti täheldatav 19. saj malepartiides) malekoolkonna esindajaga, Huvitav moment siinkohal laskub kohale, et Tšigorin oli kodanliku klassi esindaja, kelle elust võiks tuua vähest välja, mis oleks sobinud proletariaadile eeskujuks. Tšigorini surma ümber on üpris huvitav asjaolu, millest on kirjutanud Znosko-Borovski (Heuer 2008: 427): „Ta nõudis, et talle toodaks teda kõikjal turniiridel saatnud malendid. Edasi nõudis ta: olgu need siinsamas, tema silmade all põletatud! Oli sealjuures väga ärritatud, nagu kardaks, et jääb omaga hiljaks, põletamine näis talle aga millegipärast hädavajalik. Ta rahunes alles siis, kui tema soov oli täidetud ja malenditest käi vaid peotäis tuhka. Seejärel langes ta taas meelesegadusse ega tulnud enam mõistusele. Talle näis, nagu mingi troika kihutab temaga kusagile, ent mitte küllalt kiiresti, ta tõuseb voodis, poetab arusaamatuid sõnu, kukub jälle ja troika kannab teda aina kaugemale ja kaugemale, lumivalgesse kuningriiki, kus on kerge hingata, kus teda juba oodatakse, kus

teda kutsub midagi eredat ja käskivat.“ Heuer lisab, et malendite põletamise lugu pandi Venemaal hiljem talle pahaks, öeldi isegi, et „mida paadunud valgeemigrandilt tahta“. On selge, et selline žest, mida Tšigorin malendite põletamisega näitas, ei sobitunud hilisema arusaamaga nõukogude malest – Tšigorin käitus impulsiivselt, tema käitumine on täiesti ebavajalik, kui pidada silmas nõukogudelikku arusaama maletekstist. Selleks, et võimaldada Tšigorini nimetamist Vene male isaks, käitus nõukogude propaganda vastavalt: maleraamatutes, kus Tšigorinit käsitleti, oldi ära kaotatud kõik võimalik, mis oleks olnud võimeline Tšigorinit halvas valguses näitama nõukogude male kontekstis.

Kasutades siinkohal mõistet 'nõukogude male koolkond', on kasulik toonitada, et nõukogude maletekst on eelkõige relevantne Külma sõja kontekstis, mil vastandati läänemaailma maleesindajad nõukogude maleesindajatega. Selline vastandamine on loogiline, kui pidada silmas, et nõukogude maleesindajatel olid piiratud võimalused esineda rahvusvahelisel areenil ning kui see juhtus, oli sellega kaalul nõukogude male ja sellega ka Nõukogude Liidu prestiiž. Selline olukord väljendab hästi, mis moel oli male kaasatud Nõukogude Liidu kommunistlikusse ideoloogiasse. Nõukogude male hakkas Lääne-Euroopa ja idabloki kultuuritekstide interakteerumisel tähendust „domineeriv malestiil“. Selline tähendus kujunes välja eelkõige nõukogude maletajate edust, mida kajastati Nõukogude Liidus ka eraldi propagandana. Nõukogude Liidus ei olnud mitte ainult tähtis, et nende maletajad saaksid häid kohti, vaid et ka Nõukogude Liidu elanikkond saaks nendest teada – häid tulemusi käsitleti kui nõukogude ideoloogia triumfi läänemaailma üle.

Siinse alapeatüki kokkuvõtteks saab nentida, et Vene male edu 20. sajandi alguses ja hilisem nõukogude male koolkonna väljakujunemine Nõukogude Liidu kontekstis võimaldab hästi välja tuua Vene kultuuriteksti ja maleteksti seotust. Kui juba 19. sajandil sai tuua välja Vene intelligentsi malelembust (vt 3.4.1.), siis 20. sajandil võib väita, et male kandis tugevat Vene rahvusteksti ja nõukogude liidu konnotatsiooni. Käesolevas töös leiab lähemat käsitlust maleteksti ja ideoloogiateksti interaktsioon järgmises peatükis. Siinses peatükis käsitleti Vene kultuuriteksti interaktsiooni maletekstiga 2. tasandi interaktsioonina, kus Vene kultuuritekst kandis generatiivset grammatikat ja maletekst interpretatiivset grammatikat ehk Vene kultuuritekst omas endas vajalikku

semantilist välja, et võimaldada maletekstil seeläbi avalduda. 4. peatükis, kus on vaatluse all 3. taseme maleteksti interaktsioon, on maletekst generatiivse grammatika kandja rollis. Ideoloogiateksti ja maleteksti interaktsiooni on kasulik vaadelda viisil, kus ideoloogiatekst ei ole seotud mõne rahvusliku alltekstiga ja on seega modeleeritav partikulaarseks tekstiks semiosfääris. Ideoloogia ja maleteksti interaktsioonipuhul on seega, 3. tasandi interaktsioonile omaselt maletekstile omistatav generatiivne grammatika ja ideoloogiatekstile interpretatiivne grammatika. Viimase väite põhjenduseks on näiteks, et maletekst loob eelkõige semantilist välja, mida on võimalik kaasata ideoloogiateksti, mitte vastupidi.

4. MALETEKST INTERAKTSIOONIS PARTIKULAARSETE TEKSTIDEGA

Siinses peatükis tuuakse välja maleteksti seosed poliitikateksti, ideoloogiateksti ja sporditekstiga. Põhjendatakse, miks saab rääkida maleteksti interaktsioonist sellisel viisil, et maletekst kannab generatiivset grammatikat ja poliitika-, ideoloogia- ja sporditekst interpretatiivset grammatikat. Täpsemalt selgitatakse metodoloogiapeatükis (1. ptk), miks on vaatluse all olev maletekst interaktsioonis partikulaarsete tekstidega 3. tasandi nähtus. Analüütiliselt käsitletakse poliitika-, ideoloogia-, ja sporditeksti selles peatükis isoleerituna, kuid reaalses kommunikatsioonis on need läbipõimunud ja saab rääkida üksnes teatud dominantsetest tendentsidest.

Käesolevas töös seisneb partikulaarseks määratletud tekstide erinevus euroopalikust kultuuritekstist ja rahvustekstist selles, et partikulaarsed tekstid on võimelised asetuma kummagi eelmainitud teksti alltekstideks. Näiteks on võimalik vaadelda sporditeksti nii euroopaliku kultuuriteksti kui ka konkreetse rahvusliku teksti, nt vene kultuuriteksti alltekstina. Alltekstid on kõrgema abstraktsiooniastmega tekstide jaoks konstituendid. Spordi-, poliitika- ja ideoloogiateksti vaatleb käesolev töö isoleerituna nende kuuluvusest mõnda üldisemasse kultuuriteksti, nentides aga, et kõik töös käsitletud partikulaarsed tekstid kuuluvad siiski ühtsesse semiosfääri.

4.1. Maletekst interaktsioonis sporditekstiga

Siinses alapeatükis käsitletakse maleteksti interaktsiooni sporditekstiga. Malemängust kui spordiharrastusest võib hakata rääkima alates 19. saj keskpaigast, kui peeti esimene rahvusvaheline maleturniir – Londoni rahvusvaheline turniir 1851. aastal. Rahvusvaheline maleföderatsioon FIDE loodi alles 1924. aastal ja samal aastal peeti ka esimene maleolümpiaad Pariisis. Esimesed 27 suurmeistrit kuulutas FIDE välja 1950. aastal, ja see tähendas, et esimest korda reguleeriti malelisi saavutusi ametlikult. Seega võib eelkõige 20. sajandil täheldada male kui harrastusmängu kaasamist juba olemasolevasse spordidiskursusesse. Sportmale erinevus n-ö malest kui harrastusmängust seisneb eelkõige maletajate reglementeeritud omavahelise võistluse olemasolus. Malepartii võimuses on kuulutada välja ühe konkreetse partii võitja, kes aga seda partiid mängivad ja millises kontekstis, on sätestatud metatasandilise institutsiooni poolt. Parimate maletajate väljaselgitamise, nendevaheliste turniiride pidamise, premeerimise ja võitlusmale üldise korraldamisega tegeleva insitutsiooni olemasolu saab pidada omaseks eelkõige just sporditekstile.

Käesoleva töö kontekstis on võimalik mõista sporditekstiga interaktsioonis olevat maleteksti kui generatiivse grammatika kandjat, sporditeksti aga kui interpretatiivse grammatika kandjat. Maleteksti tuumikosis, malepartii toimimise ülesehitus, omab endas kahe maletaja vahelist heitlust ja võitja väljaselgitamist. Võitja väljaselgitamine on peamine element, mis lubab maleteksti integreerimist sporditekstiga. Sealjuures on võitja väljaselgitamine malele omane grammatika, mida on sporditekstil võimalik interpreteerida. Võistlusmale ontoloogiat silmas pidades saab väita, et male seesmised omadused ise võimaldavad malel olemaks sport, sest sporditeksti grammatika on tuletatav maleteksti omast ja sporditekst, lisades maletekstile nt grammatika spordi institutsionaalsusest, on maleteksti suhtes mõnes mõttes kui pealisehitis. Kui malel puuduks võistluslik karakter, ei oleks võimalik rääkida malest kui spordist, mis näeb ette heitlust osapoolte vahel – kellegi paremuse mõõdetud väljaselgitamist.

Male kui harrastuse arengutendentse on võimalik vaadelda paralleelselt üldise spordikultuuri arenguga Lääne-Euroopas 20. sajandil ning seda seetõttu, et male oli

muutumas spordialaks. Maleolümpiaade hakati pidama alates 1924. aastast (vrd esimesed kaasaegsed suveolümpiamängud 1896. aastal). Maleolümpiaadidel said riigid esimest korda omavahel konkureerida ja sealjuures võisteldi esimest korda ka meeskondlikult.

Malespordi tekkeloos on oluliseks sündmuseks FIDE tähtsuse tõus malespordi reguleeriva institutsioonina. Kuni 1948. aasta rahvusvahelise turniirini oli maailmameistriitli väljaandmine reguleeritud mitte FIDE, vaid osalejate endi poolt. Matši tingimused leppisid kokku omavahelistes kõnelustes FIDE valitsev maailmameister ja tiitli pretendent. Nende ülesandeks oli leida ka rahalised ressursid turniiri pidamiseks. Seega tekkis kummaline olukord, kus pretendendi võimalus saavutada maailmameistriitel sõltus peale tema mänguoskuse ka nt tema suutlikkusest turniiri finantseerida või leida toetust muudest valdkondadest kui male.

Sportidekstile on omane võitjate täielik legitiimsus – loeb ainult võistleja oskus mingil konkreetset alal konkureerida. Male kui spordiala liikus legitiimsuse poole ehk võitja pidi olema absoluutne võitja, kes on edestanud kõiki väärilisi konkurente. Eelmainitud väite näitlikustamiseks saab tuua välja olukorra, mis valitses malemaailmas 1938. aastast 1948. aastani. 1938. aastal korraldati Hollandis AVRO turniir, kuhu oli kutsutud enamik tollaegsest maleeliidist, ning turniiri võitja pidi saama võimaluse võistelda maailmameistri tiitli pärast valitseva maailmameistri Aleksander Aljechiniga. 1938. aasta AVRO turniiri võitis eesti suurmeister Paul Keres, kuid ta ei saanud siiski maailmameistrimatšil osaleda, sest Euroopas algas II maailmasõda ning tema vastase, tiitlikaitsja Aljechiniga ei suudetud matši pidamise tingimustes kokku leppida. Olukorda raskendas tõsiasi, et Aljechin osales Natsi-Saksamaa korraldatud maleturniiridel. Tegemist oli poliitilise keerukusega, sest Natsi-Saksamaaga kollaboreerinud maletajatesse ei suhtunud pärast sõda prevaleerinud poliitilist olukorda silmas pidades hästi. Aljechin suri 1946. aastal ja pärast tema surma ei kuulunud malemaailmameistriitel enam kellelegi elavale. 1948. aastal korraldati esimene turniir, mille eesmärgiks oli välja selgitada uus malemaailmameister võimalikult võrdsetel alustel. Eelmainitud turniir markeerib ka FIDE poolt reguleeritud maailmameistritsükli algust.

Sport on olnud euroopalikus kultuuritraditsioonis üks viisidest, millele tuginedes saab põhjendada mingisuguse rahvugrupi esindajate paremust teistest rahvusgruppidest. Induktsiooni kasutades on levinud tendents arvata, et kui mingi rahvugrupi ühte esindajat saadab mingil spordialal edu, siis on tema edu omistatav ka tervele rahvusgrupile, mille esindajaks ta on. Malemäng on üks väheseid spordialasid, mis võimaldab mõõta võistlejate n-ö intellektuaalset võimekust. Seega on malel 20. saj spordiajaloo eriline roll, sest ta annab võimaluse kasutada edukaid maletajaid erinevate kultuuride enesekirjeldustes intellektuaalse võimekuse näitajatena. Tugevat maletajat saadavad tihti konnotatsioonid, et tegemist on üleüldiselt vaimset võimeka inimesega, st mitte ainult osava malemängijaga. Eesti ajaloo võib tuua välja näite, kuidas Paul Keres, kes valiti ka 20. saj Eesti sportlaseks, on süüvinud rahva kollektiivsesse mälu kui figuur, kes on tõestuseks, et eestlane suudab ka eelkõige intellektuaalset võimekust nõudval alal tippu jõuda. Malemäng, millel on ühiskonnas funktsioon tõestada intellektuaalset võimekust, võib seega osutada tähtsaks propagandaartiklits. Malet propagandaartiklina, st maleteksti interaktsioonis ideoloogia ja poliitikaga, käsitlevad kaks järgmist alapeatükki.

4.2 Male interaktsioonis ideoloogiateksti ja poliitikatekstiga

Käesolevas alapeatükis käsitletakse maleteksti interaktsiooni ideoloogiateksti ja poliitikatekstiga. Ideoloogiateksti tuleb siinkohal mõista kui teksti, mis kujutab endast mingi väärtussüsteemi konstitutsiooni. Poliitikateksti on käesolevas töös mõistetud kui teksti, mis kirjeldab poliitiliste otsuste tegemise praktikat. Poliitikatekst kui ettekirjutis poliitilistest praktikatest on ideoloogia teenistuses. Ideoloogiatekst seoses poliitikatekstiga on antud töös generatiivset grammatikat kandva teksti rollis.

Maleajaloolises kontekstis on võimalik rääkida maleteksti interakteerumisest kahe erineva ideoloogiatekstiga: NSVLi ideoloogiaga ja seda oponeeriva lääneliku arusaamaga ühiskondlikest väärtustest. Käesolevas töös on ideoloogiatekste käsitletud eraldi rahvuslikest kultuuritekstidest, st ideoloogia ei ole oma olemuselt seostatav ühegi

konkreetses rahvustekstiga. Ideoloogia eksisteerib seega vaadeldavas euroopalikus kultuuritekstis partikulaarse tekstina: erinevates rahvustekstides võib kohata ideoloogia allteksti, mille funktsioon on ühiskonda korraldada, kuid see korraldus väljendub erinevate rahvustekstide puhul erinevalt.

Kultuuriajalooliselt on ideoloogiatekst sporditekstist vanem: modernne arusaam ideoloogiast tekkis 19. sajandil paralleelselt rahvusriigi kontseptsiooniga. Maletekst astus ideoloogiatekstiga interaktsiooni eelkõige NSVLi ideoloogias. Käesoleva töö kolmandas peatükis on keskendutud male populariseerumisele Venemaa kultuuritekstis. Siinne alapeatükk käsitleb aga male lülitumist NSVLi ideoloogiasse.

Malemängul on ühiseid jooni teadusliku lähenemisega, nt malemängu tulemuste mõõdetavus ja malepartiiide analüüsimise praktika, mille kaudu on võimalik maleteooriat arendada. Nõukogude Liit, mille ideoloogia tähtsustas iseäranis reaalteaduseid, nägi males seega võimalust kasutada mängu oma ideoloogiliste eesmärkide saavutamiseks. Malemäng osutus instrumendiks, millega propaganda võis tõestada nõukogude inimese üliluslikkust reaalteaduslikku täpsust nõudval spordialal.

Malemängu aktiivne kasutamine nõukogude ideoloogiatekstis on eelkõige täheldatav pärast II maailmasõda. Järgnevalt toon näite, mis toob välja malemängu vahekorra NSVLi ideoloogiatekstiga ja ilmestab maleteksti avaldumist poliitikatekstis. Tsiteerin NSVLi Spordi- ja Kehakultuurikomitee 19 allkirjaga kirja Vjatšeslav Mihhailovitš Molotovile (Kivine 2015: 266): „*Pöördume Teie poole Nõukogude maleorganisatsioonide äärmiselt tähtsa palvega. Palume luba maailmameistrimatši korraldamiseks 1946. aastal NSVLi tšempioni ja praeguse maailmameistri Aleksandr Aljechini vahel. Niisuguse matši vajaduse just praegu dikteerivad järgmised asjaolud.*

1. *Selle aasta septembris võitis NSVL raadiomatšis maailma tugevaimat meeskonda USA-d 15,5 : 4,5, omandades seega maailma tugevaima malemeeskonna tiitli. Kuid loomulikult sellest ei piisa. Vaja on tingimata võita meie kodumaale ka individuaalne maailmameistritiitel, et lõplikult kinnistada Nõukogude maleorganisatsiooni juhtiv positsioon rahvusvahelises maleliikumises ning soodustada malekultuuri edasist õitsengut meie maal.*

2. *Kui me praegu ei võta ette samme matši korraldamiseks Aljechiniga, siis jõuavad ameeriklased meist ette. Neil on kaks suurmeistrit, kaks tiitlipretendenti, Samuel Reshevsky ja Reuben Fine, ja kahtlemata püüavad nad lähiajal tagada ühele neist matši Aljechiniga. /.../ Kui me praegu loovutame järjekorra ameeriklastele, siis meie reaalne võimalus maailmameistriviitli võitmiseks kas kaob või paremal juhul lükkub 6 – 8 aasta võrra edasi. /.../*
3. *Meil on alust arvata, et praegu Botvinnik võidab Aljechini ning omandab maailmameistriviitli. Meie arvamus baseerub sellel, et meie tšempion on praegu oma loomejõu tipus (34-aastane) ning sportlikus hiilgevormis. Ta on viimastel aastatel näidanud nii häid tulemusi, et kogu malemaailm tunnistab teda esimese pretendendina Aljechini vastu. Hiljutises Inglise maleajakirjandusele antud intervjuus teatas Aljechin, et /.../ ootab Botvinnikult kinnitust enne sõda tehtud väljakutsele. Aljechin on praegu 54-aastane ja tema sõjajärgsed sportlikud resultaadid kõnelevad sellest, et tema loominguline kasv on vähemalt lõppenud.*
4. *Nõukogude maleavalikkus on äärmiselt huvitatud sellest, et maailmameistriviitel tuleks meile. Üleliidulisele maleseksioonile, ajakirja Šahmatõ v SSSR toimetusele ja teistele ühiskondlikele organisatsioonidele saabub hulganisti järelepärimisi meie väljavaadete kohta maailmameistriviitlustel. Maletajate koosolekutel, loengutel ja teistel massiüritustel avaldavad malesõbrad hämmastust, miks ei rakenda me abinõusid Botvinniku ja Aljechini vahelise matši läbiviimiseks. Teatava takistusena matši korraldamisele võib tunduda Aljechini teadaolev poliitiline odioossus. Kuid ka 1939. aastal, kui Botvinniku ja Aljechini matšiks nõusolek anti, ei äratanud Aljechini isik Nõukogude maletajates mingit sümpaatiat. Oleme alati vaadelnud Aljechinit kui kodumaareetjat. Sõda pole sisuliselt lisanud midagi uut ega ka muutnud meie vaateid tema poliitilisele portreele. Arvame, et matš Aljechiniga ei muuda vähimalgi määral meie suhtumist temasse ega rehabiliteeri teda avalikkuse silmis. Matši ainus eesmärk on meie tšempioni maailmameistriviitel. Leiame, et matš peaks toimuma väljaspool NSVL piire, et mitte Aljechinit siia kutsuda. Kahtlemata võtab Briti maleföderatsioon meelsasti enda kanda selle matši korraldamise Londonis. Palume Teid, kallid Vjatšeslav Mihhailovitš, anda luba matši korraldamiseks 1946. aastal, samuti kohustada meie delegatsiooni juhti, kes on*

detsembris – jaanuaris kutsutud Inglise turniiridele, asjas kokku leppima Briti maleföderatsiooniga ning sõlmima vastava lepingu Aljechiniga.“

Tsitaadina välja toodud kiri iseloomustab hästi male tähtsust NSVLi ideoloogias. Külma sõja aegne retoorika, et NSVL peab USA-d edestama võimalikult paljudes valdkondades, kajastus ka males. Eraldi on võimalik toonitada, et Aljechini „poliitiline odioossus“ ei takistanud siiski malematši korraldamist, sest meistritiitli NSVLi toomine oli ideoloogiliselt tähtsam kui dissidendi ja „kodumaa reeturi“ täielik boikoteerimine. Botvinnik, NSVLi tooleaegne esimaletaja, on Samuil Vainsteini sõnade järgi kirjutanud kirjas Molotovile, et matš on poliitiliselt tähtis (Kivine 2015: 268). Kokkuvõtvalt saab öelda, et maletekst oli NSVLi näitel lülitatud ideoloogiateksti tähtsaks konstituendiks. Sealjuures pakub male NSVLi ideoloogiale sobilikku semantiliselt välja, nii et maleteksti ideoloogiasse ja poliitikasse lülitamine oleks asjakohane.

Maleteksti interakteerumist ideoloogiatekstiga on võimalik näitlustada kasutades polioloog Kanadasse emigreerunud ukraina maletaja Fjodor Bohatirtšuki, inglise maleentusiasti Robert G. Wade ja tšehhoslovaki-saksa maletaja Ludek Pachmani vahel. Bohatirtšuk, kes oli poliitilistel põhjustel emigreerunud Kanadasse, kirjutas 1949. aastal perioodikaväljandesse CHESS NSVL malekultuuri kohta järgmiselt (Bohatirtšuk 1949: 232): „*Vene malemeistrite suurepäraseid tulemusi hiljutistel turniiridel ja eriti Mihhail Botvinniku suur edu on äratanud maailmas palju tähelepanu. Punapropaganda omistab kõik need malelised saavutused NSVLi üldise kultuurilise arengu osaks väites, et need on osutunud võimalikuks vaid tänu sotsialistlikule riigisüsteemile, mida valitseb proletariaat. Punapropaganda väidab, et NSVLis ei ole proportsionaalselt rohkem professionaalseid maletajaid kui elukutselisi jalgpallureid, kergejõustiklasi jne. Ametlikult on enamik Nõukogude maletajaid insenerid, õpetajad, sekretärid jne, kelle jaoks on male pelgalt hobi. /.../ Kui Nõukogude propaganda avastas 20ndate aastate lõpus, et malet on võimalik kasutada tõhusa relvana propagandas, hakati otsima noort ja võimekat maletajat, kellesse oleks võimalik panustada, et too Nõukogude Liitu edukalt malespordis esindaks (selleks osutus Mihhail Botvinnik, kes oli ametlikult elukutseline insener).* Edasi kirjeldab Bohatirtšuk oma artiklis, et Nõukogude Liidu huvides oli toetada noori ja paljulubavaid maletajaid nende malelistes saavutustes ning meedia kajastas

maletegevust kui kultuuriliselt tähtsat praktikat. Bohatirtšuk suhtub aga Nõukogude Liidu malepoliitikasse kriitiliselt ja väidab järgmist (Samas): „*Punapropaganda väited, et Nõukogude Liidu eesmärk on arendada toetustega maleelu ja seega kultuuri üldiselt, on vaid kamuflaaž – selle tegelikud eesmärgid on hoopis teised. /.../ Tsaarivenemaa minister Lev Kasso oli esimene, kes innustas oma õpilasi maletama, sest see võõrandab neid poliitikast.*” Bohatirtšuk selgitab edasi, et valitsuse jaoks on kasulik noorte huvisid ja mõtteid kontrollida ning malet kasutatakse NSVLis kui viisi, mis jätab noortele vähe aega mõelda ideoloogiliselt valesid mõtteid. Bohatirtšuki poolt kirjeldatu illustreerib ühest küljest hästi, kuidas interakteerus maletekst NSVLi ideoloogiatekstiga, kuid kindlasti ei saa Bohatirtšuki kommentaare käsitleda isoleerituna tolelaegsest maailmapoliitilisest olukorrast, mil lääne ja NSVLi ideoloogiad üksteisele vastandusid. Bohatirtšuki kirjeldatust saab järeldada, et male peaks jääma apoliitiliseks: maletajat ei tohiks riiklikult toetada, sest see viib olukorrani, mis võimaldab riigil maleelu kontrollida ja seega võõrandada inimesi poliitikast valitseva režiimi kasuks. 20. sajandil prevaleeris malemaailmas seisukoht, et NSVLi maletajad olid professionaalsed ja Lääne maletajad eelkõige end ise üles töötanud andekad maleentusiastid.

Robert G. Wade, maleentusiast Inglismaalt, kaitseb nõukogude malepoliitikat CHESSI 1949. aasta novembrikuu väljaandes (Wade 1949: 32) järgmiste seisukohtadega: „*Minu esimeseks reaktsiooniks oli tülgaustus, et malet võib kasutada poliitilise rünnaku vahendina riigi pihta, mis praegu malet enim edendab. Muidugi mõista on arusaadav, et igasugune üritus, olenemata korraldajate motiividest, sobitada malet tavalise tööliselanikkonna jaoks, kes moodustavad erinevate maleföderatsioonide liikmeskonnast vaid väikese osa, on kirjeldatav poliitiliseeritud üritusena (Seda mitte Suurbritannias, küll aga on see juhtunud ja olnud vägivaldsete konfliktide põhjustaks prantsuse, šveitsi ja taani males.)*”

Teie korrespondendi kiri oleks sobinud avaldamiseks pigem mõnesse meditsiiniajakirja, sest ta ei ole huvitatud mitte “male tutvustamisest massidele”, vaid näeb malet pigem isikliku vaba aja veetmise viisina. Olen pannud tähele, et paljudes riikides, mida ma olen külastanud, on inimesed küllalinki nõutud, kui nad peavad ise otsustama, kuidas oma vaba aega veeta. Kõik juhtivad spordi- ja kultuuritegelased

peaksid tundma kohustust anda midagi tagasi spordialadesse või kultuuri, mille hüvede osaliseks nad on saanud.“

Wade'i sõnavõttus kajastub nõukogude ideoloogia toodetud retoorika: male ei ole oma olemuselt poliitiline, vaid kultuuriline – see, et NSVLi maletajad on edukad, on vaid märk NSVLi kultuurilistest saavutustest. Ludek Pachmann, tšehoslovaki-saksa maletaja, kirjutab vastuseks Bohatirtšuki väidetele järgmiselt (Pachman 1950. 95): „*Hr Bohatirtšuk räägib malest kui „punase propaganda relvast”. Kas ta oskab siis ka seletada nõukogude mängijate vähest osavõttu rahvusvahelistest turniiridest ja miks nende tähelepanu on suunatud pigem kodumaisele maletegevusele? Veelgi naeruväärsem on väide, et male peaks inimesi poliitikast kõrvale juhtima. Male on suurepärane viis, kuidas arendada loogilist ja täpset mõtlemist, mis just aitaksid lahendada poliitilisi probleeme. Ka läänes on üldteada fakt, et Nõukogude Liidus on iga kodanik, võrreldes teiste riikidega, haritum ja poliitiliselt aktiivsem. Seda tõsiasja kasutatakse tihti nõukogudevastases propagandas, aga nagu me teame, siis kinnimakstud provokaatorid ei kõhkle vajadusel väitmast vastupidist.*

Hr Bohatirtšuki kõik teised valed kahvatuvad kirjelduse ees, kuidas riik ja partei sunnivad nõukogude maletajaid mängima ja panevad pahaks seda, kui keegi suudab Botvinnikut võita. See tähendab, tuginedes ka samas kirjas välja toodud teistele väidetele, et Nõukogude Liidu kodanikke sunnitakse vastu nende tahtmist elama mugavat elu ülikooli professori palgal. Mis puutub teisse argumenti, siis tundub see täiesti naeruväärseks, kui meenutada nt Gröningeni turniiri, kus Botvinnik sai lüüa Kotovi käest. Kusagilt ei selgu, et mängu lõpplahendust oleks „ilmestatud Kotovi ebasoosival viisil”. Suurmeister Kotov valiti varsti pärast seda Moskva sovjeti liikmeks.“

Bohatirtšuki, Wade'i ja Pachmani polüloog, mis käsitles viise, millisel moel maletegevus võiks ühiskonnas eksisteerida, on kahe ideoloogiateksti, Lääne ja NSVLi ideoloogiate interaktsioon. Maletekst, olles loonud säärase diskussiooni tekkeks semantilise välja ja grammatika, on sealjuures täielikult integreeritud ideoloogiatekstiga. Sellises polüloogis ei oma tähtsust mitte konkreetset malepartiid, vaid see, kuidas suhtuda ühiskondlikult maletamise: see ilmestab maleteksti esmase kodeeringu marginaliseerumist ja ideoloogiateksti kodeeringu prevaleerimist.

KOKKUVÕTE

Male kui kultuuritekst on omanud euroopalikus kultuuritekstis alates 15. sajandist erinevaid funktsioone. Selleks, et tuua välja maleteksti jõujooni euroopalikus kultuuriruumis kui semiosfääris, on vaja maleteksti vaadelda interaktsioonis euroopaliku kultuuriruumi eri tüüpi alltekstidega. Käesolevas töös moodustavad nimetatud eri tüüpi alltekstid kolmetasandilise hierarhilise struktuuri, mida on nimetatud maleteksti interakteerumiskorraks. Maleteksti interakteerumiskorras käsitletakse maleteksti interakteerumist 1) kõrge abstraktsiooniastmega euroopaliku kultuuritekstiga, 2) euroopaliku kultuuriteksti alltekstiks oleva rahvusliku tekstiga (analüüsitakse iseäranis maleteksti interaktsiooni Vene kultuuritekstiga), 3) partikulaarsete kultuuritekstidega, mis on euroopaliku kultuuriteksti alltekstideks (poliitika-, ideoloogia- ja kultuuritekst).

Maleteksti analüüs kolmetasandilise interaktsioonikorra struktuuri kaudu võimaldab malele kui kultuurinähtusele omased jõujooni välja tuua, säilitades maleteksti tähendusliku ambivalentsuse. Igat tasandit, alustades kõrgemast abstraktsiooniastmest, (järjekorras 'maletekst euroopaliku kultuuriteksti kontekstis', 'maletekst interaktsioonis rahvusliku tekstiga', 'maletekst interaktsioonis partikulaarsete kultuuritekstidega') on võimalik sealjuures vaadelda kui konteksti järgnevale. Töö uurimuslikus osas tuginedi lotmanlikule tekstiteooriale ning seati eesmärgiks kasutada nimetatud teooriat konkreetse kultuurinähtuse analüüsis. Erilist tähelepanu sai kultuuritekstide vertikaalne – intertasandiline – interaktsioon: analüüsiti, mis viisil interakteerub maletekst samaaegselt erineva abstraktsiooniastmega kultuuritekstidega, mis on omakorda hierarhiliselt suhestatud. Töö metodoloogiasse puutuv eesmärk oli luua lotmanlikku tekstiteooriat

kasutades adekvaatne mudel, mis iseloomustab konkreetse kultuuriteksti dünaamilist loomust.

Maleteksti jõujooni kaardistades keskendub töö male vahekordadele rahvusliku teksti, ideoloogiateksti, poliitikateksti ja sporditekstiga. Maleteksti entroopia on iseäranis suur, kui vaadelda maleteksti interakteerumist Vene ja Ida-Euroopa rahvuslike tekstidega 19. saj lõpu ja 20. saj alguse kontekstis. Nimetatud kultuuritekstides leidub maletekstile mitmeid funktsioone. Maletekst on osa Vene rahvusliku teksti enesekirjeldusest ja seega selle üks konstituentidest, NSVLi ideoloogiatekst kasutas malet kui meediumi, et oma ideoloogilisi eesmärke realiseerida. Malet on võimalik 20. saj kontekstis vaadelda interpreteerituna poliitikateksti poolt: malet kasutati külma sõja ajal nii NSVLis kui ka Läänes meediumina, mille abil poliitilisi eesmärke realiseerida. Maleteksti interakteerumine sporditekstiga integreeris malemängu euroopalikus kultuuritraditsioonis 19. lõpus spordidiskursusega, mis tähendas, et malemängule omistati institutsioon, mis viis sportmale tekkimiseni. Sportmale hakkas täitma euroopalikus kultuuris spordialale omaseid funktsioone ja võimaldas malel kujuneda instrumendiks, millega nt riike ja riike esindavaid sportlasi sai objektiivselt võrrelda. Eelmainitu on omakorda eelduseks, et malet saaks 20. sajandil vaadelda kui heitlust rahvuste ja ideoloogiate vahel. Maleteksti kaudu on võimalik heita valgust euroopaliku kultuuri arusaamale intellektuaalsusest.

Käesolevast tööst saab lähtuda malega sarnaste kultuurinähtuste analüüsimisel. Lisaks on töö edasiarendusena võimalik kirjutada printsiipidest, mille kaudu kultuurinähtused mingites konkreetsetes kultuurisituatsioonides aktualiseeruvad. Käesolev töö kujutab endast ühte viisi, mil moel kultuurinähtust modelleerida, tuues välja kultuurinähtuse võimalikud tähendustumise viisid ning lahates kultuuriteksti tähendustumise protsessi.

PREVAILING FEATURES OF CHESS AS A CULTURAL TEXT IN THE EUROPEAN SPHERE OF CULTURE

SUMMARY

Chess as a cultural text has had various functions in the European cultural text since the 15th century. In order to determine the prevailing features of chess as a cultural text in the European sphere of culture as a semiosphere, it is necessary to study chess text in interaction with various types of subtexts of the European cultural sphere. In this thesis, the aforementioned different types of subtexts form a three-level hierarchical structure, which has been referred to as the interaction procedure of chess text. The interaction procedure of chess text deals with interactions between chess text and 1) European cultural text with high level of abstraction, 2) national text that acts as a subtext of European cultural text (the analysis is focused primarily on the interaction of chess text with Russian cultural text), 3) particular cultural texts that act as subtexts of European cultural text (political, ideological and cultural text).

Analysing chess text by using the three-level structure of interaction procedure allows for bringing out the prevailing features of chess as a cultural phenomenon, while retaining the semantic ambivalence of chess text. Every level, starting from the highest abstraction level (in order of: ‘chess text in the context of European cultural text’, ‘chess text in interaction with national text’, and ‘chess text in interaction with particular cultural texts’), can be regarded as context for the following level. The exploratory part of the thesis was based on Lotman’s theory of text and the objective was to use this theory to analyse a specific cultural phenomenon. Particular attention was paid to the vertical – interlevel – interaction of cultural texts: analysis focused on how the chess text interacts simultaneously with cultural texts of various abstraction levels, which in turn are hierarchically related. The objective on the methodological side was to use Lotman’s

theory of text in order to create an adequate model that would characterize the dynamic nature of a particular cultural text.

By mapping the prevailing features of chess text, the thesis focuses on the relations between chess and national text, ideological text, political text and sports text. The entropy of chess text is especially substantial when examining the interaction of chess text with Russian and Eastern European national texts in the context of late 19th century and early 20th century. The aforementioned cultural texts include several functions for chess text. Chess text is a part of the self-description of Russian national text, thereby being one of its constituents; the ideological text of the USSR used chess as a medium to achieve its ideological aims. In the context of the 20th century, chess can be seen as interpreted by political text – both the USSR and the Western Bloc used chess as a medium for achieving political goals during the Cold War. The interaction of chess text with sports text integrated the chess game with the sports discourse in the European culture tradition at the end of the 19th century, which meant that an institution was attributed to chess, which in turn led to the emergence of competitive chess. Competitive chess began to fulfil functions that are characteristic to sports in European culture and enabled chess to become an instrument, with which countries and sportsmen who represent countries could be objectively evaluated. The aforementioned, in turn, is a prerequisite for examining chess in the 20th century as a struggle between nations and ideologies. Through chess text, light can be shed on the European culture's perception of intellectuality.

This thesis can be used as a basis for analysing other cultural phenomena that are similar to chess. In order to develop the topics of this thesis further, it is possible to write about the principles through which cultural phenomena is actualized in certain cultural situations. This thesis demonstrates one option for modelling a cultural phenomenon by determining the potential ways of creating meaning for the cultural phenomenon and by analysing the process of meaning creation in cultural text.

KASUTATUD KIRJANDUS

Bohatirtšuk, Feodor 1949. *Letter*. In: *CHESS Magazine* July/August/September: 232 – 233

Massey, Scott 2007. *Moscow 1925*. Available: <http://www.kenilworthchessclub.org/games/java/summer05/massey-lecture.htm> (22.05.2016)

Johnson, Daniel 2009. *Valge kuningas ja punane lipp: kuidas peeti külma sõda malelaul*. Tallinn: Olion.

Heuer, Valter 2008. *Male lugu*. Tallinn: Argo.

Heuer, Valter 2011. *Meie Keres*. Tallinn: Argo.

Jakobson, Roman 1981. *Roman Jakobson Selected Writings III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry*. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.

Kasparov, Garri 2007. *Male kui elu mudel*. Tallinn: Tänapäev.

Kivine, Paavo 2015. *Paul Keres: mälestusi, materjale, kirju*. Tallinn: Olympia.

Lotman, Juri 1999 [1987]. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.

Lotman, Juri 2002 [1978]. Kultuuri fenomen. In: *Akadeemia* 12. Tartu, 2644–2660.

McClain, Dylan Loeb 2010. *The Singer Vasily Smyslov*. Available: <http://en.chessbase.com/post/the-singer-vasily-smyslov> (23.05.2016)

Pachman, Ludek 1950. *Letter in response to Mr. Bohatirchuk*. In: *CHESS Magazine*
February: 95

Soltis, Andrew 1999. *Soviet chess 1917-1991*. Jefferson: McFarland & Company, Inc.

Wade, Robert 1949. *Letter in response to Mr. Bohatirchuk*. In: *CHESS Magazine*
November: 32

Winter, Edward 2003. *Pachman, Bohatirchuk and Politics*. Available:
<http://www.chesshistory.com/winter/extra/pachman.html> (16.04.2016)

Winter, Edward 2005. *Сергей Прокофьев и шахматы*. Available:
<http://www.chesshistory.com/winter/extra/prokofievrus.html> (22.05.2015)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, _____,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____
(*juhendaja nimi*)

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Allkiri:

Tartus, **23.05.2016**